

МІНІСТЕРСТВО ФІНАНСІВ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ПОДАТКОВИЙ УНІВЕРСИТЕТ
Факультет соціально-гуманітарних технологій, спорту та реабілітації
Кафедра психології, педагогіки та суспільних дисциплін

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

на тему: «Проблема міжособистісних конфліктів у підлітковому віці»

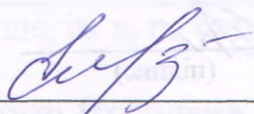
Здобувача вищої освіти
першого (бакалаврського) рівня
ПСБ-20-1 групи,
спеціальності 053 «Психологія»
ОПП «Психологія»

підпис ЗВО

Вернигорова В.О.

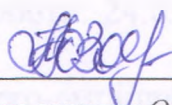
Науковий керівник

підпис наукового керівника

Льовкіна О. Г.
д. філософ. наук

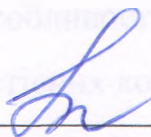
Гарант освітньо-професійної
програми

підпис гаранта ОПП

Заушнікова М. Ю.
к. психол. наук, доцент

Допущено до захисту за рішенням кафедри
психології, педагогіки та суспільних дисциплін
протокол від «24» травня 2023 р. № 13

підпис

Завідувач кафедри

Пестухова І.О.
к. психол. наук, доцент

Ірпінь – 2024

Регистрація № 5 06.06.2024 О.А.Темко
(дата) (підпис відповідальної особи)

Результати перевірки до захисту 06.06.24 06.06.24
(до захисту, на доопрацювання) (дата) (підпис)

Результат захисту	<u>70/4</u>	<u>10.06.24</u>	<u>06.06.24</u>
	(оцінка)	(дата)	(підпис)

Голова комісії: 06.06.24 С.І. Корсун
(підпис) (ініціали, ПІБ)

Члени комісії: 06.06.24 О.Г. Льовкіна
(підпис) (ініціали, ПІБ)

06.06.24 І.О. Петухова
(підпис) (ініціали, ПІБ)

06.06.24 М. Ю. Заушнікова
(підпис) (ініціали, ПІБ)

МІНІСТЕРСТВО ФІНАНСІВ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ПОДАТКОВИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Факультет соціально-гуманітарних технологій, спорту та реабілітації
Кафедра психології, педагогіки та суспільних дисциплін
Спеціальність 053 «Психологія»
Освітньо-професійна програма «Психологія»

Затверджую:

Завідувач кафедри психології,
педагогіки та суспільних дисциплін

I.O. Петухова

Завдання на кваліфікаційну роботу
здобувача вищої освіти
Вернигорової Валерії Олександрівни
(прізвище, ім'я, по батькові)

Тема кваліфікаційної роботи: **Проблема міжособистісних конфліктів у підлітковому віці**

Затверджена наказом ректора від 04.10.2023 № 1292

Термін подачі закінченої роботи: 24.05.2024

Мета роботи: теоретико-емпіричне вивчення психологічних особливостей міжособистісних конфліктів у підлітковому віці та опис методичних рекомендацій психокорекції щодо запобігання їх виникнення.

Об'єкт дослідження: міжособистісні конфлікти у підлітковому віці.

Предмет дослідження: особливості прояву, причини виникнення та методи профілактики міжособистісних конфліктів серед підлітків.

Базою дослідження є Бучанський ліцей №3 Бучанської міської ради.

1. Вихідні дані: Загальна вибірка складала 33 досліджуваних учнів 8 класу. Вік досліджуваних складає 13 - 14 років.
2. Перелік графічного матеріалу містить 9 таблиць, 14 рисунків.

Календарний план виконання роботи

№ п/п	Назва етапів кваліфікаційної роботи	Строк виконання етапів роботи	
		За планом	Фактично
1	2	3	4
1.	Вибір теми, вивчення літературних джерел та складання плану роботи	15.09.2023	15.09.2023
2.	Підготовка першого розділу роботи та подання її керівнику	01.11.2023	01.11.2023
3.	Підготовка другого розділу роботи та подання її керівнику	01.04.2024	01.04.2024
4.	Доопрацювання роботи з урахуванням зауважень керівника	01.05.2024	01.05.2024
5.	Публікація тез у збірнику наукових матеріалів	01.05.2024	01.05.2024
6.	Попередній захист роботи	10.05.2024	10.05.2024
7.	Отримання відгуку керівника роботи	16.05.2024	16.05.2024
8.	Отримання зовнішньої рецензії	20.05.2024	20.05.2024
9.	Допуск роботи зав. кафедри до захисту	24.05.2024	24.05.2024
10.	Захист роботи	10.06.2024	10.06.2024

Дата видачі завдання «10» жовтня 2023

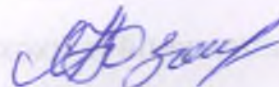
Керівник кваліфікаційної роботи:

(підпис)

О.Г. Льовкіна

(ініціали, ПІБ)

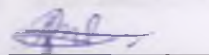
Керівник освітньо-професійної програми:

(підпис)

М.Ю. Заушнік

(ініціали, ПІБ)

Завдання до виконання отримав
здобувач вищої освіти

В.О.

Вернигорова

(підпис)

(ініціали, ПІБ)

АНОТАЦІЯ

Теоретично вивчено психологічні особливості міжособистісних конфліктів у підлітковому віці.

Визначено психологічну характеристику підліткового віку та основні особливості прояву конфліктності у підлітковому віці.

Емпірично досліджено основні психологічні особливості міжособистісних конфліктів у підлітковому віці.

Проведено інтерпретацію результатів емпіричного дослідження психологічних особливостей міжособистісних конфліктів у підлітковому віці.

Надано методичні рекомендації профілактики міжособистісних конфліктів в підлітковому віці.

Ключові слова: конфлікт, міжособистісний конфлікт, підлітковий вік, особливості прояву конфліктності у підлітковому віці, методи профілактики.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	7
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ МІЖОСОБИСТІСНИХ КОНФЛІКТІВ У ПІДЛІТКОВОМУ	11
1.1 Поняття «конфлікт», його види та характеристика.....	11
1.2 Психологічна характеристика підліткового віку.....	22
1.3 Особливості прояву конфліктності у підлітковому віці.....	33
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ МІЖОСОБИСТІСНИХ КОНФЛІКТІВ У ПІДЛІТКОВОМУ СЕРЕДОВИЩІ.....	45
2.1 Методика та організація дослідження.....	45
2.2 Аналіз результатів дослідження міжособистісних конфліктів у підлітковому середовищі.....	47
2.3 Методи профілактики міжособистісних конфліктів в підлітковому середовищі.....	52
ВИСНОВКИ.....	63
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	65
ДОДАТКИ.....	71

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. В умовах сучасного соціально-економічного розвитку країни, воєнного конфлікту, нестабільності ситуації, тема міжособистісних конфліктів у підлітковому набуває актуальності.

По-перше, воєнні дії на території України негативно впливають на психіку осіб підліткового віку. Через втрату близьких людей, вимушене переселення, нестабільність, тривожність, страх, напругу підлітки переживають стрес, депресію, що може провокувати міжособистісні конфлікти. Саме дослідження причин виникнення конфліктів та їх вирішення є важливим фактором підтримки психічного здоров'я підлітків.

По-друге, підлітковий вік є періодом інтенсивних змін фізично-психологічного та соціального стану особистості. Під час цього проміжку дорослішання підлітки формують власну ідентичність, що часто супроводжується емоційною нестабільністю та пошуком ролі в суспільстві. Це все може призвести до конфліктів з оточуючими, як дорослими, так і однолітками.

По-третє, підлітковий вік є періодом формування основ соціальних навичок, що супроводжують людину протягом її життя. Конфлікти є невід'ємною частиною під час соціальної взаємодії та комунікації. Тому вміння попереджувати, запобігати та долати конфліктні ситуації є пріоритетним завданням для особистості на шляху її становлення. Невміння вирішувати конфлікти, призводить до порушення психічного здоров'я підлітків, що призводить до зниження самооцінки та виникнення депресивних станів.

По-четверте, підлітковий вік є періодом для визначення професійного визначення в майбутньому і міжособистісні конфлікти негативно впливають на академічну успішність, погіршують рівень концентрації уваги та знижують загальну мотивацію до освітньої діяльності.

Важливо розуміти алгоритми виникнення конфліктів, причини, що їх спричиняють та шляхи подолання для розуміння підлітками побудови здорових відносин з однолітками та дорослими, що сприятиме успішній соціалізації та розвитку особистості в цілому.

При дослідженні терміну «конфлікт», його класифікації та визначення особливостей ми спирались на розвідку таких вітчизняних науковців як Г.Ложкін, Н. Пов'якель, М. Кононець, С. Лисенко, В. Нагаєв та зарубіжних: К. Джен, М. Червеллаті, У. Сунде, С. Валморі та інші.

Дослідженням особливостей прояву конфліктності у підлітковому віці займалися вітчизняні дослідники: Л. Котлова, Л. Чабаненко, М. Шевченко, Т. Яновська, О. Бабікова, Т. Мельник, В. Папуша, Ю. Шкуропата та зарубіжні: Коллінс В. Ендрю та Лорсен Бретт.

Мета дослідження: теоретико-емпіричне вивчення психологічних особливостей міжособистісних конфліктів у підлітковому віці та опис методичних рекомендацій психокорекції щодо запобігання їх виникнення.

Відповідно до вказаної мети визначено наступні **завдання дослідження:**

1. Здійснити теоретичний аналіз літературних джерел щодо визначення терміну «конфлікт», його видів та характеристики.
2. Здійснити огляд психолого-педагогічної літератури для визначення психологічної характеристики підліткового віку.
3. Визначити особливості прояву конфліктності у підлітковому віці.
4. Визначити діагностичні методики для організації дослідження емпіричного вивчення психологічних особливостей міжособистісних конфліктів у підлітковому віці.
5. Провести емпіричне дослідження міжособистісних конфліктів у підлітковому середовищі.
6. Здійснити аналіз отриманих результатів дослідження.
7. Описати методи профілактики міжособистісних конфліктів в підлітковому середовищі.

Об'єкт дослідження: міжособистісні конфлікти у підлітковому віці.

Предмет дослідження: особливості прояву, причини виникнення та методи профілактики міжособистісних конфліктів серед підлітків.

Методи дослідження:

Теоретичні: аналіз, синтез, порівняння, узагальнення науково-педагогічних та психологічних джерел для визначення поняття «конфлікт», його особливостей, психологічної характеристики підліткового віку та особливостей прояву конфліктності у цей віковий період.

Емпіричні: проведення констатувального експерименту, опитувальника Басса-Дарки та методики «Дослідження стратегій поведінки в конфліктній ситуації» (К. Томас та Р. Кілмен) для емпіричного вивчення психологічних особливостей міжособистісних конфліктів у підлітковому віці

Практичне значення дослідження полягає у тому, що отримані матеріали можуть бути використані:

1. практичними психологами в закладах загальної середньої освіти для розробки програми роботи на рік з використанням діагностичних інструментів та методик профілактики міжособистісних конфліктів;
2. центрами надання психологічної допомоги, соціальними службами при розробці комплексних програм для вирішення міжособистісних конфліктів у підлітковому віці;
3. батькам для розуміння особливостей підліткового віку та шляхів подолання міжособистісних конфліктів;
4. науковцям, які вивчають дану тему для проведення подальших досліджень у сфері психології, педагогіки, соціології та конфліктології.

Експериментальна база дослідження. Дослідно-експериментальна робота здійснювалася на базі Бучанського ліцею №3 Бучанської міської ради. Вибіркою дослідження стали діти підліткового віку, а саме учні 8 класу в кількості 33 особи.

Структура роботи. Дипломна робота складається зі вступу, двох розділів, висновків до них, загальних висновків, списку використаних джерел,

що налічує 37 найменувань та чотирьох додатків. Основний зміст викладено на 55 сторінках. Основний текст містить 3 таблиці та 14 рисунків.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ МІЖСОБИСТІСНИХ КОНФЛІКТІВ У ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ

1.1 Поняття «конфлікт», його види та характеристика

Китайський філософ Лао-Цзи ще у 570 році до нашої ери писав, що світ поділяється на «їнь» – темне джерело та «янь» – світле джерело, між цими силами завжди протікає боротьба, яка призводить до гармонії [10, с. 10].

Римський теолог та філософ Аврелій Августин стверджував, що людська історія є конфліктом протилежних та нероздільних сфер [9, с. 31].

Думку філософів підтверджує бачення В. Тімашова, що конфлікт є рушійною силою прогресивного розвитку суспільства. Дослідник відзначає, що конфлікт є складовою розвитку суспільства, є багатовимірним явищем та проявляється у всіх сферах життєдіяльності людини. На думку автора, якщо людина не буде конфліктувати – це зупинить суспільний прогрес [31, с. 90].

Українські дослідники Г. Ложкін та Н. Пов'якель зазначають, що в сучасному суспільному просторі поняття «конфлікт» трактується залежно від рівня його застосування, наприклад:

1. Буденне осмислення характеризує поняття «конфлікт» як бійку, суперечку чи сварку.
2. Семантичний рівень висвітлює конфлікт як розбіжність, колізія чи зіткнення.
3. Конвенціональний рівень визначає термін «конфлікт» відповідно до предмета дослідження [18, с. 18].

Автори пишуть, що дослідженням теми конфліктів займається наука конфліктологія. Попри те що конфлікти супроводжували людство протягом всього періоду його існування, дана наука виникла лише у другій половині ХХ століття. Конфліктологія визначає не тільки термін «конфлікт», а й визначає причини його виникнення та пропонує шляхи його врегулювання [18, с. 19].

Соціопсихологічна конфліктологія визначає термін «конфлікт» як природну суперечливість, що виникає між людьми та виникає внаслідок соціального та особистісного життя, невідповідностей їх інтересів, думок та установок [18, с. 20].

Г. Ложкін та Н. Пов'якель зазначають, що у психо-педагогічних наукових публікаціях виділяють різні рівні конфліктів, унаочнимо це за допомогою схеми (рис. 1.1) [18, с. 26].

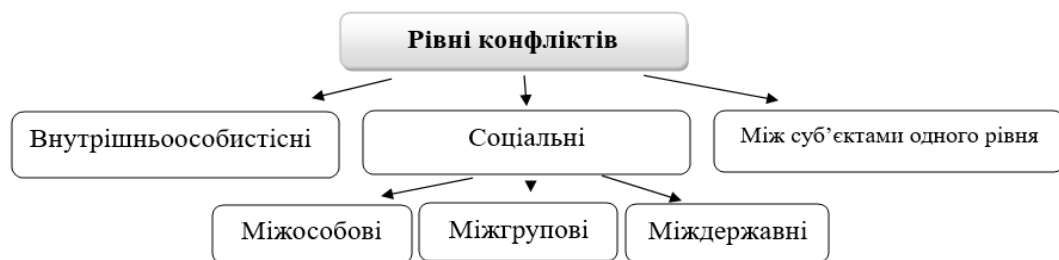

Рис. 1.1 Рівні конфліктів за Г. Ложкіним та Н. Пов'якелем

Л. Березовська та О. Юрков у своєму навчально-методичному посібнику «Психологія конфлікту» зазначають, що слово конфлікт походить від латинського «conflictus» - зіткнення. Отже, конфлікт – це зіштовхнення таких різнонаправлених сил, як цінності, інтереси, погляди, цілі та позиції суб'єктів взаємодії.

Також автори визначають наукове значення конфлікту, унаочнимо це за допомогою схеми (рис. 1.2) [7, с. 12].

Рис. 1.2 Наукове значення конфлікту за Л. Березовською та О. Юрковим

Науковці класифікують конфлікти за ознакою та видом, схарактеризуємо ці види з огляду на підлітковий вік.

1. Кількість конфліктних сторін та їх склад:

А) Внутрішньоособистісні — підліток вагається між бажанням слідувати загальноприйнятим нормам чи залишатися вірним своїм інтересам.

Б) Міжособистісні — конфлікт між друзями через спільний об'єкт кохання.

В) Особистісно-групові — підліток сперечається із групою через різне бачення щодо виконання спільного завдання.

Г) Міжгрупові — конфлікт між різними групами спортивних секцій за право користуватися спортзалом.

Д) Міжколективні — конфлікт між класами щодо підготовки спільного проєкту.

Е) Міждержавні — суперечка між підлітками з різних країн на міжнародному форумі через політичні погляди.

Є) Міжнаціональні — конфлікт між підлітками різних національностей через культурні погляди.

2. За проблемно-діяльнісною ознакою:

А) Управлінські — президент шкільного самоврядування сперечається з членами учнівської ради через розподіл обов'язків.

Б) Сімейні — конфлікт підлітка з батьками через різне світобачення.

В) Педагогічні — суперечка між учнем та вчителем щодо оцінювання виконаної роботи.

Г) Політичні — конфлікт через різні політичні погляди підлітків.

Д) Економічні — суперечка підлітків через розподілення коштів на організацію спільного заходу.

Е) Виробничі — внутрішньо шкільний конфлікт між підлітками, які, через розподіл завдань при виконанні спільного проєкту.

Є) Побутові — суперечка між підлітками в родині щодо розподілу домашніх обов'язків.

Ж) Трудові — конфлікт між волонтерами-підлітками через розподіл обов'язків на заході [7, с. 13].

3. За тривалістю протікання:

А) Антагоністичні суперечності — тривала та затяжна ворожнеча між групами підлітків через минулі образи.

Б) Неантагоністичні суперечності — тимчасовий характер конфлікту між друзями щодо вибору фільму для спільного перегляду.

4. Відповідно до інтенсивності:

А) Висока — гострий конфлікт між підлітковими групами, що призвів до фізичних ушкоджень.

Б) Середня — суперечка підлітків через розподіл обов'язків у спільному проєкті.

В) Низька — дискусія щодо вибору місця спільного відпочинку між знайомими [7, с. 13].

5. Згідно з градацією потреб:

А) Ресурсний конфлікт — конфліктна ситуація між підлітками за право користуватися спортивним обладнанням.

Б) Статусно-рольовий конфлікт — підліток змагається з однокласниками за лідерство.

В) Конфлікт через ідеї, норми та принципи — підліткова суперечка щодо особистісного бачення моральних норм і цінностей [10, с. 13].

6. За службово-комунікативною спрямованістю взаємодій:

А) Вертикальні — суперечка між однокласниками та старостою класу щодо організації благодійної ярмарки.

Б) Горизонтальні — конфліктна ситуація між приятелями щодо вибору місця для проведення відпочинку [7, с. 13].

7. Відповідно до функціонального погляду:

А) Конструктивні – підліткове обговорення суспільно важливої теми, що призводить до поліпшення умов організації освітнього процесу.

Б) Деструктивні (необхідні, вимушені) – конфліктна ситуація через порушення карантинних норм.

В) Функціонально невиправдані – несуттєві побутові лайки, що негативно впливають на організацію освітнього процесу [7, с. 13].

8. Динамічний аспект:

А) Стихійні — непередбачений конфлікт між підлітками через зміну шкільного розкладу.

Б) Заплановані (ініціативні, спровоковані) – ініціація конфлікту підлітками для зміни розкладу.

9. За кількома ознаками:

А) Соціально-побутові – підліткова суперечка щодо розподілу користування шкільним обладнанням.

Б) Сімейно-побутові – родинний конфлікт через розподіл обов'язків по дому.

В) Соціально-психологічні – конфліктна ситуація через різний соціальний стан або популярність у школі.

Г) Емоційні – суперечки між приятелями через непорозуміння чи взаємні образи.

Д) Психолого-педагогічні — конфлікт між педагогом та здобувачем освіти через незгоду з методами оцінювання.

Е) Конфлікти належності — підліток одночасно є членом двох спортивних секцій, що призводить до конфліктів між тренерами клубів через розподіл часу та уваги [7, с. 13].

На думку кандидатки психологічних наук М. Кононець, конфлікт є складним психосоціальним феноменом, що виникає при взаємодії людей і виражається під час зіткнення різних цілей, інтересів, думок, цінностей чи потреб особистостей. Авторка підтримує думку В. Тімашова, що конфлікт є

невід'ємною частиною суспільного життя, проте зазначає, що його наслідки можуть нести як позитивний, так і негативний характер [6, с. 11].

М. Кононець також описує види конфліктів (таблиця 1.1).

Таблиця 1.1

Види конфліктів за М. Кононець

№	Вид конфлікту	Опис
1	Внутрішньоособистісний	Виникає внаслідок суперечності всередині особистості, наприклад, боротьба між бажанням і обов'язком.
2	Міжособистісний	Виникає між двома чи більше особами, часто через особисті чи професійні суперечки.
3	Особистісно-груповий	Виникає між особою та групою, наприклад, конфлікт учня з однокласниками.
4	Міжгруповий	Виникає між різними групами людей, наприклад, між спортивними командами.
5	Міждержавний	Виникає між країнами через політичні чи економічні причини.
6	Міжнаціональний	Виникає на основі етнічних або культурних відмінностей.

Авторка виділяє основні елементи конфлікту, а саме:

1. Сторони конфлікту є учасниками конфліктної взаємодії, що можуть бути як окремою особистістю, так і групою людей.
2. Умови перебігу конфлікту поділяються на:
3. Просторові, що вказують на причини та сферу виникнення конфлікту, її форми прояву і наслідки, дії, що впроваджуються сторонами.
4. Тимчасові визначають частоту і те як довго триває конфлікт, яку кількість часу кожна сторін бере участь у конфлікті, а також проміжні властивості етапів конфліктної ситуації.

5. Соціально-психологічні висвітлюють специфіку психоклімату у групі, комунікацію між сторонами конфлікту їх психологічний стан та діапазон різноманітності інтересів [15, с. 15].

6. Образ конфлікту є проміжною складовою між особливостями рис учасників конфліктної ситуації та його умовами протікання. Можна визначити наступні елементи:

7. Усвідомлення учасниками конфлікту власних можливостей, цілей, потреб та цінностей.

8. Усвідомлення учасниками конфлікту можливостей, цілей, потреб та цінностей протилежної сторони.

9. Усвідомлення учасниками конфлікту умов її протікання та середовища [15, с. 15].

10. Дії учасників конфлікту є його провідною змістовою складовою. Можна класифікувати дії наступним чином:

11. Характер дії учасників може бути наступальним, нейтральним або захисним.

12. Прояв активності чи пасивності у конфліктній діяльності.

13. Спрямованість конфліктної дії на учасників, третіх осіб або самого себе.

14. Результати конфліктної ситуації. [15, с. 16]

Вітчизняний дослідник С. Лисенко погоджується з думкою М. Кононець та описує термін «конфлікт», як загострення певних суперечностей, які можуть виникати через відмінності у світобаченні, прагненні, цілях та інтересах його учасників, які вони оцінюють несумісними з власними.

Автор надає перелік основних компонентів конфлікту, які перегукуються з тими, що виділила М. Кононець, а саме: причини виникнення конфлікту та його учасників; сприйняття учасниками один одного та ситуації, емоційна виразність та спрямованість їх дій.

С. Лисенко пише, що у кожному конфлікті можна виділити такі аспекти, як пізнавальний, емоційний та волеспонукальний. Також причини виникнення конфліктної ситуації можна розділити на об'єктивні та суб'єктивні [17, с. 460-461].

На думку В. Нагаєва конфлікт – це взаємовідносини між соціальними суб'єктами, що описуються їх протистоянням відповідно до протилежно направлених суджень. Кожен учасник конфлікту намагається спонукати свого опонента прийняти власну думку, при цьому створюючи перешкоди для нього зробити це саме.

Автор так як і дослідники Г. Ложкін та Н. Пов'якель зазначає, що вивченням конфлікту займається наука конфліктологія. Теоретичний фундамент конфліктології, як галузі знань складають філософія, психологія, соціологія та менеджмент. В. Нагаєв описує, що основними завданнями цієї науки є:

1. дослідження природи конфліктів;
2. класифікація та аналіз перебігу конфліктів;
3. ознайомлення з психологією міжособистісних взаємодій;
4. визначення методів прогнозування, діагностики та профілактики конфліктів;
5. розробка системи управління конфліктами [24, с. 8].

Дослідник визначає суб'єкт конфлікту, як частину учасників конфліктної взаємодії чиї інтереси піддає сумніву опонент. Об'єктом конфлікту є те, на що претендує кожна зі сторін конфліктної ситуації та те що викликає їх протистояння.

Конфліктна ситуація є основною умовою для виникнення конфлікту, а інцидент приводом для активізації діяльності сторін для знецінення інтересів опонента.

Автор пише, що для виникнення конфлікту необов'язково мати об'єкт, адже він може початись через поганий настрій тощо. В посібнику описано ознаки конфлікту, унаочнимо це за допомогою схеми (рис. 1.3) [24, с. 18].

Рис. 1.3 Ознаки конфлікту за В. Нагаєвим

В. Нагаєв пише, що предметом конфлікту є проблема, через яку виникає розлад між сторонами. Дослідник опираючись на зазначений теоретичний матеріал наводить загальну формулу конфлікту:

$K = KC + I$, де K – конфлікт, KC – конфліктна ситуація, а I – інцидент.

Таким чином можна визначити ступінь неминучості конфлікту за таким алгоритмом, унаочнимо це за допомогою схеми (рис. 1.4) [24, с. 21].

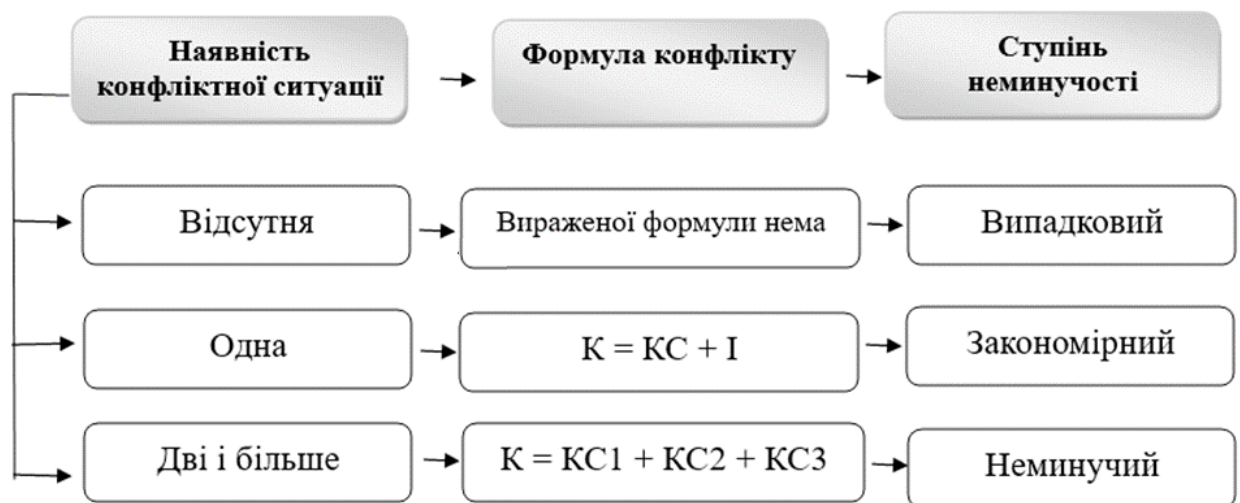

Рис. 1.4 Ступінь неминучості конфлікту залежно від наявності конфліктних ситуацій за В. Нагаєвим

Слід зазначити, що конфлікт може бути функціональним в результаті якого буде отримано позитивні наслідки та дисфункціональним – негативні [24, с. 19-22].

А. Слободянюк та Н. Андрущенко у навчальному посібнику «Психологія управління та конфліктологія» описують конфлікт як відносини між суб'єктами соціальної взаємодії, а саме їх протистоянням через різницю їх інтересів переконань, думок, суджень тощо.

Автори виділяють основні ознаки конфлікту:

1. Конфлікт виникає через протистояння суджень та мотивів сторін. Саме такі мотиви та судження є провідною причиною утворення конфліктів.
2. Конфлікт визначається як протиборство учасників через спричинення взаємних збитків.

Для утворення конфлікту необхідним та достатнім є присутність суб'єктів соціальної взаємодії з протилежно спрямованими мотивами [29, с. 86].

Автори класифікують конфлікти наступним чином:

1. За сферою прояву: економічні, ідеологічні соціально-побутові, сімейно-побутові.
2. Ступінь тривалості та напруженості конфлікту: швидкоплинні та бурхливі конфлікти, гострі та довготривалі конфлікти, млявий або, слабковиражений конфлікт.
3. Суб'єкт конфліктної взаємодії: внутрішньоособові, міжособові особистість-група, міжгрупові.
4. Соціальні: конструктивні та деструктивні.
5. Предмет конфлікту: реалістичні та нереалістичні.

А. Слободянюк та Н. Андрущенко визначають причини виникнення конфліктів, а саме загальні (соціально-політичні, соціально-демографічні, соціально-психологічні, індивідуально-психологічні) та конкретні [29, с. 89].

Також в роботі ми здійснили аналіз наукових праць закордонних дослідників.

Американські науковці Блейк і Мутон у 1964 році визначили поняття конфлікт як суб'єктивний досвід, який сприймається та керується різними

індивідами по-різному. Вони розглядають конфлікт як особистий і суб'єктивний досвід, що включає взаємодію когнітивних, психологічних, фізіологічних та контекстуальних факторів [1, с. 25].

К. Джен визначає конфлікт як процес взаємодії між людьми, який включає розбіжності в інтересах, цінностях, цілях чи діях [4, с. 260].

Д. Джонсон описує конфлікт як зіткнення протилежних інтересів або дій між двома або більше сторонами, що може призвести до боротьби за ресурси або владу [5, с. 77].

М. Червеллаті, У. Сунде, С. Валморі та П. Земські розглядають конфлікт як явище, що виникає через економічні ресурси та має серйозні соціальні та економічні наслідки [2, с. 12].

Отже, здійснивши аналіз наукових джерел можемо дати власне визначення терміну «конфлікт». Конфлікт – це складний процес, що виникає коли одна або більше сторін мають несумісні та протилежні інтереси, цілі потреби та власні цінності. Він може проявлятися як суперечка чи відкрита ворожнеча, що може виникнути в різних контекстах, наприклад, особистісному, міжособистісному, груповому або навіть міжнародному. Він є природним явищем людської життєдіяльності, що може мати деструктивні та конструктивні явища. Слід відзначити, що емоційна напруга супроводжує суб'єктів соціальної взаємодії під час конфлікту.

1.2 Психологічна характеристика підліткового віку

Щоб визначити особливості підліткового віку слід звернутися до науки, яка вивчає закономірності психічного розвитку людини на різних етапах її онтогенезу, а саме вікової психології. Автори Н. Токарева та А. Шамне визначають психічний розвиток об'єктом цієї науки, а предметом — вікові

динамічні зміни, закономірності, фактори розвитку психологічних процесів на різних етапах розвитку людини [32, с. 10].

Слід зазначити, що особливості будь-якого вікового періоду, що є етапом онтогенезу має чисельні психологічні зміни характерні для цього етапу.

Науковець Е. Еріксон визначає період підліткового віку від 13 до 18 років, сфера соціальних стосунків – однолітки, полярні якості віку ідентичність або невизнання, результатом розвитку може бути самовизначення, або інфантилізм. Встановлено, що під час протікання цього етапу онтогенезу особистість починає доєднуватись до нових соціальних груп. Підліток прагне самовизначитись в житті, приймати дорослі рішення, якщо йому не вдається визначити власний життєвий шлях спостерігається дифузність ідентичності, а саме відторгнення соціальних ролей, зневага до загальноприйнятих позицій, відмова вступати до дорослого життя [32, с. 111-112].

А ось на думку Е. Ельконіна підлітковий вік припадає на період з 10 до 15 років. Дослідник зауважує, що для цього періоду характерне протікання кризи підліткового віку (11-12 років). Провідною діяльністю цього віку є інтимно-особистісне спілкування, а центральним новоутворенням – відчуття дорослості, абстрактне мислення та адаптація до норм колективного життя. Активним колом спілкування є однолітки [32, с. 119].

Професор кафедри психології В. Моргун у своїй періодизації багатовимірного розвитку особистості визначає підлітковий вік, або отроцтво від 10 до 14 років. Дослідник вказує, що для цього періоду притаманні дві вікові кризи: незалежності (9-10 років) та кохання (14-15 років) [23, с. 145].

Автори Н. Токарева та А. Шамне підсумовують наукові напрацювання різних дослідників і визначають період протікання підліткового віку від 11 до 15 років. Вони пишуть, що у цей період відбуваються зміни у функціонуванні нервової системи. Кора та підкоркові структури активно взаємодіють, як наслідок активність останніх підвищується, що призводить до надмірної

збудливості, слабкості гальмівних процесів та емоційної лабільності. Через послаблення функцій контролю система довільної регуляції психічної та поведінкової діяльності страждають. Такі зміни призводять до зниження уваги [32 с. 192].

Посилене функціонування залоз внутрішньої секреції призводить до проявів непосидючості емоційної реактивності, екзальтованості, агресивності, конфліктності, образливості, різкості, дратівливості тощо.

В морганізмі підлітка активно протікають гормональні процеси, що призводить до високоемоційності. Це спричиняє мінливість настрою, несподівані афективні спалахи. Підліток стає надто чутливим і на дріб'язкове зауваження може проявляти бурхливо, наприклад, кричати, плакати, гримати дверима, кидати предмети. Під час прояву комунікативної діяльності характерним є підвищення рівня тривожності. Слід зазначити, що пубертатний період, який припадає на підлітковий вік, особисті формує власні сексуальні орієнтації, осмислює статеву приналежність та ідентичність в соматичних, поведінкових та психологічних проявах [32 с. 193].

Вітчизняна дослідниця О. Видра пише, що підлітковий вік, або пубертатний період триває від 11 до 15 років. Під цю вікову категорію підпадають здобувачі освіти 5-9 класів закладів загальної середньої освіти. Через статеве дозрівання, або перебудову дитячого організму цей період часто називають перехідним, переломним чи критичним [11, с. 34].

Психічний розвиток під час цього вікового періоду супроводжується «кризою 13 років». Особливість кризи полягає що стара сформована структура особистості руйнується, натомість відбувається глибока та якісна зміна процесу психічного розвитку особистості. Авторка описує провідні причини виникнення даної кризи та її симптоми, унаочнимо це за допомогою схеми (рис. 1.5).

Рис. 1.5 Провідні причини виникнення даної кризи та її симптоми за О.

Видрою

Через суттєві зміни в організмі та «кризу 13 років» з'являються нові психологічні утворення, провідною з яких є самосвідомість. Самосвідомість віддзеркалюється у прояві бажання належати до світу дорослих, прагненні зайняти роль дорослої людини в суспільстві. Такі прагнення є суб'єктивними та проявляються у бажанні сепаруватись від батьків, змінити ставлення до освітньої діяльності, появою романтичних стосунків, зміні зовнішнього вигляду тощо.

Слід зазначити, що навчання залишається провідним видом діяльності для підліткового віку, проте поруч з ним з'являється інтимно-особистісне спілкування з однолітками, що підтверджує думку Е. Ельконіна та В. Моргун [11, с. 35].

О. Видра описує психологічні особливості взаємовідносин та комунікації у підлітковому віці з однолітками, а саме:

1. бажання підлітків посісти місце в групі однолітків, яке б відповідало їх життєвій позиції (це і є мотивом їх поведінки);
2. комунікація з однолітками переходить рамки шкільного життя та починає охоплювати нові види діяльності та інтереси;
3. комунікація з однолітками виходить на перший план та відтісняє освітню діяльність і родинні стосунки;
4. через незадоволення протікання стосунків з однолітками може знижуватись рівень навчальних досягнень та погіршуватись поведінка;
5. особистісні якості, такі як чесність, справедливість, сміливість, знання займають провідну роль при налагодженні комунікації;
6. під час побудови взаємостосунків з однолітками часто відбувається прийняття встановлених стандартів поведінки;
7. поява референтних груп, наприклад, групи на які всі рівняються;
8. підлітки шукають справжніх друзів та цінують їх;
9. через бажання подібатись предмету свого впадобання, підлітки відчувають стурбованість щодо зовнішнього вигляду [11, с. 36].

Тепер розглянемо психологічні особливості побудови комунікації підлітків з дорослими:

1. підлітки не можуть сприймати нерівноправні стосунки, адже це порушує їх уявлення про самостійність та дорослість. Це часто призводить до конфліктів між сторонами комунікації;
2. коли зміни розвитку особистості підлітка випереджають корективи стосунків з дорослими виникають конфлікти;
3. Манера спілкування з дорослими прямо впливає на рівень самооцінки підлітка.

О. Видра звертає увагу на психологічні особливості розвитку особистості підлітка:

1. Зміст сформованості та активності визначає поява відчуття дорослості;
2. Підлітки потребують визнання їх самостійності та дорослості;

3. Через посилену чутливість до засвоєння цінностей та норм поведінки, підлітки прагнуть шанобливого та доброзичливого ставлення від дорослих;

4. Вчинки здійснюються імпульсивно без повного усвідомлення та аналізу дій;

5. Часто підлітки невдоволення собою, але ідеалізують інших;

6. Цікавою темою для аналізу є філософські роздуми, обговорення абстрактних понять, почуттів, переживань тощо;

7. Попри те, що розвиваються сильні вольові якості, такі як цілеспрямованість чи наполегливість вони спрямовані на щось одне;

8. Відбувається активний розвиток емоційної сфери та формування інтересів [11, с. 37-38].

Вітчизняний дослідник М. Миронець підтримує думку О. Видри та зазначає, що для підліткового віку характерні якісні та кількісні новоутворення, які супроводжуються кризою пубертатного періоду. Під час цього проміжку людського онтогенезу ламаються старі погляди та формуються нові стереотипи. Такі зміни часто супроводжуються зниженням рівня продуктивності в освітній діяльності, проявами негативізму та сепарації від «дорослих» батьків. Підліток намагається відгородитись від родини та розв'язувати проблеми самотужки. З'являється посилений інтерес до протилежної статі.

Автор зазначає, що найбільшим змінам піддається «Я» - концепція підлітка. На побудову нового «Я» має сильний вплив соціальне середовище, а саме друзі, родину, однолітки тощо. Через прагнення довести оточенню та собі власну унікальність та самостійність, підлітки часто усамітнюються, що сприяє індивідуалізації. В процесі індивідуалізації підліток починає думати, що ніхто в цьому світі не може зрозуміти його погляди та переживання.

Природний конформізм підліткового віку стає перешкодою для відмови певному колу спілкування у вираженні власної думки, оскільки підліток боїться втратити почуття захищеності, яке дає приналежність до певної групи.

Саме така «групова приналежність» дає підлітку усвідомлення власного добробуту за межами родинного кола та допомагає сепаруватись від дорослих [21, с. 66].

Перелічені особливості прямо впливають на процес соціалізації підлітка в період кризи. Якщо особа відчуває недостатню підтримку з боку авторитетних людей, то згодом підліток може відчути непотрібність, самотність та відчуження.

М. Миронець пише, що відчуття самотності є особливим психоемоційним станом для підліткового віку, адже формує низку негативних явищ таких, як неповноцінність, занижена самооцінка, тривожність, напруга, зниження рівня спілкування. Автор зазначає, що вітчизняні психологи розділились на два табори, перші відзначають самотність, як патологічний прояв для підліткового віку, а другі – вважають самотність нормальним психоемоційним станом, який сприяє відкриттю свого внутрішнього світу, хоча це й супроводжується певними негативними переживаннями.

На думку дослідника, стан самотності в підлітковому віці може призвести до асоціальної поведінки, саме тому в період становлення особистості слід знаходити індивідуальний підхід до підлітка і висловлювати йому підтримку [21, с. 67].

А ось на думку І. Сингійської та С. Федорця підлітковий вік є одним із критичних періодів психосексуального розвитку людини. Під цим поняттям автори розуміють складний процес сексуального онтогенезу, який здійснюється під впливом низки чинників.

Наукове дослідження підтверджує думку Н. Токаревої та А. Шамне, а саме в тому, що під час протікання підліткового віку формується статево-рольова поведінка та психосексуальна орієнтація. На цьому етапі онтогенезу закладається основа майбутніх персоналізованих сексуальних вподобань, закріплюються сексуальні сценарії, стереотипи, очікування та ролі. Підліток окреслює власні вподобання, щодо зовнішності партнера, його поведінки та способу взаємодії [27, с. 109].

Характерним для цього періоду є фіксація, або «затримка» в розвитку, що в майбутньому призводить до потреби дорослого шукати задоволення, які він прагнув в підлітковому віці. Наприклад, побудова дівчатками сценарію, в якому романтика не є початковим чи перехідним етапом для сексуального зближення, а є кінцевою метою, що надалі ускладнює побудову здорових та нормальних інтимних відносин. Майбутньому партнеру буде складно, або взагалі неможливо втілити бажання жінки в реальному житті.

Для підліткового віку еротичні потреби перебувають на рівні фантазій і з поступовим дорослішанням переростають у практичні дії. Часто відбуваються конфліктні зіткнення між підлітками та їх батьками щодо питань сексу, еротики, статевих відносин, які набувають піку своєї актуальності в 12-13 років.

Автори зазначають, що при нормальному психосексуальному розвитку у підлітка закріплюються адаптивні сексуальні фантазії, які можна буде відтворити у реальному партнерському зв'язку. При порушенні такого розвитку можуть виникнути бар'єри та обмеження при побудові гармонійних відносин.

Слід звернути увагу, що в підлітковому віці відбувається затримка розвитку префронтальної кори, що знижує здатність контролювати емоційні пориви та імпульси при цьому відбувається розвиток «центру задоволення» і підлітки не завжди можуть контролювати себе в емоційних чи сексуалізованих ситуаціях. Часто це призводить до конфліктів між дорослими, які намагаються моралізувати, повчати своїх дітей. Тому на цьому етапі батьки повинні допомогти дитині впоратись з постійно наростаючою сексуальністю. Також розвиток сексуальної поведінки залежить від внутрішнього стану підлітка, ставлення до нього в соціумі. Саме дефіцит сімейної теплоти, розуміння, прояву поваги доброти часто призводить до ранньої статевої взаємодії, з метою самовираження, заповнення «душевної пустоти» та уникнення відчуження, самотності [27, с. 110-111].

Дослідниці С. Белякова та К. Шовкова поділяють думку О. Видри про те, що в підлітковому віці набуття знань виходить за межі школи, хоча навчання і є провідною діяльністю. Авторки пишуть, що для цього періоду притаманне прагнення соціалізуватись, знайти власну роль серед однолітків, стати частиною сучасного життя. Такі психологічні зміни є наслідком статевого дозрівання. Підліток прагне задовольнити власні потреби, чинити так, як не роблять інші, виділитись, опанувати щось нове та цікаве [8, с. 456].

Новоутворення цього періоду є почуття дорослості. Підліток ставить перед собою цілі стати незалежним, дорослим, самостійним, але досягти він цього ще неспроможний. На фоні таких прагнень часто виникають міжособистісні конфлікти з батьками та дорослим оточенням, які є рушійною силою для формування власних уявлень про майбутню модель сім'ї. Автори визначають основні особливості підліткового віку, унаочнимо це за допомогою схеми (рис. 1.6) [8, с. 456].

Рис. 1.6 Особливості підліткового віку за С. Беляковою та К. Шовковою

Дослідниці пишуть, що рівень самостійності цілком впливає на розвиток підлітка. Коли дорослі правильно взаємодіють з підлітком, довіряють йому виконання серйозних справ – це спонукає підвищенню самооцінки, статусу серед однолітків. Часто підлітки проявляють забіякуватість, жорстокість, агресивність тощо. Через прагнення приналежності до групи можуть

піддаватись негативному впливу, скоїти злочин стати частиною незаконних угруповань. Підлітки можуть демонструвати прояви деструктивної поведінки, наприклад палити, вживати алкоголь, обманювати.

Притаманним для цього віку є прояв недисциплінованості, енергійності, активності. Майже кожен підліток прагне бути в центрі уваги, іноді переоцінює власні можливості, проявляє егоїзм, щоб самоствердитись на фоні інших. Цей період є кризовим для людини, адже відбуваються суттєві зміни в емоційному стані, що спричиняє відчуття страху та переживань. Підліток формує нову соціальну позицію, яка визначає ставлення до себе та оточення [8, с. 457].

На освітньому порталі НУШ методисти опублікували статтю про підлітковий вік та його особливості. На сайті подано вікові межі підліткового віку :

1. Період з 10 до 12 років відзначають, як молодший підлітковий вік;
2. З 13 до 16 років – підлітки;
3. Та з 17 до 19 років – старший підлітковий вік.

В опублікованому інтерв'ю завідувач кафедри О. Чабан зауважує, що підлітки часто роблять необдумані вчинки, експериментують з поняттями, які вони не усвідомлюють, це може стосуватись заборонених речовин чи дій. Емоційна нестабільність є характерною для цього періоду і провокує на здійснення необдуманих вчинків. Причина надмірної емоційності полягає в активності лімбічної системи, яка відгукується на різні нестандартні задоволення [12].

На думку нейропсихолога О. Орел, рівень мислення в підлітковому віці стає іншим. Це спричинено стрибком у розвитку мозкової діяльності. Зв'язок між півкулями мозку посилюється, відбуваються гормональні зміни та на когнітивно-інтелектуальному рівні відбувається прогрес.

О. Сергєєва пише, що коли дитина в підлітковому віці замикається в собі – це призводить до блокування її розвитку Підліток-жертва, який піддається

булінгу в школі може надалі не соціалізуватись належним чином. Причиною є бажання захиститись, а не розвиватись [12].

Авторський колектив О. Сергеєнкова, О. Столярчук, О. Коханова, О.Пасєка у своєму навчальному посібнику «Вікова психологія» вказують, що підлітковий вік триває з 10 до 15 років. Під час цього періоду відбуваються колосальні зміни психофізичного розвитку організму, але нерівномірним темпом. Такі зміни спричиняють певні психологічні особливості розвитку підлітка [25, с. 185-186]:

1. Формування нового образу «Я», зміна зовнішності та стандартів краси, при цьому часто невдоволеність власним виглядом;
2. Відчуття сором'язливості, зниження самооцінки через нерівномірне формування опорнокісткової системи, що притаманне для цього віку;
3. Часті перепади настрою, надмірна чутливість та дратівливість через переважання процесів збудження над гальмуванням;
4. Статеве дозрівання спонукає до формування відчуття дорослості, що сприяє статевій ідентифікації та потягу до комунікації з протилежною статтю.

Автори пишуть, що хлопчики, які зовні дорослішають швидше відчують себе впевненіше ніж дівчатка, які на початку комплексують і соромляться власної зовнішності. Проте найбільше морально страждають хлопці, чий фізичний розвиток значно відстає від інших, їм важче налагодити соціальні контакти, часто вони соромляться та відчують пригніченість через «дитячу зовнішність». Часто дорослі оточують таких дітей гіперопікою, що може спричинити підлітковий інфантилізм, який характеризується як прояв дитячих емоцій, поведінки, інтересів, що не відповідають хронологічному віку [25, с. 187].

Для цього періоду характерне явище емансипації, яке можна характеризувати, як бажання підлітка звільнитись від контролю дорослих і здобути власну незалежність. Підліткова емансипація охоплює різнобічні сторони психіки, поведінки та діяльності (таблиця 1.2).

Таблиця 1.2

Види підліткової емансипації

№	Вид емансипації	Опис
1	Емоційна	Віддалення від батьків та рідних та зближення з однолітками.
2	Поведінкова	Бажання звільнитись від батьківського контролю.
3	Нормативна	Вироблення власних цінностей, ідеалів та життєвої позиції, при цьому заперечення батьківського світогляду.

Підлітки не усвідомлюють, що не прагнуть повної свободи та звільнення від батьківської опіки, вони вважають, що віддалення від родини та зближення з однолітками є проявом незалежності та самостійності [25, с. 194].

Отже, на основі аналізу психолого-педагогічної літератури можна визначити, що підлітковий вік є періодом суттєвих психологічних, фізіологічних змін в організмі людини. Наслідком цього є зміна мислення, цінностей, поведінки, світогляду дитини. Слід зазначити, що психічний стан є надто чутливим і підліток може емоційно реагувати навіть на несуттєві події, така поведінка сприяє виникненню міжособистісних конфліктів.

1.3 Особливості прояву конфліктності у підлітковому віці

Зважаючи на збудливість та чутливість психологічного стану людини в підлітковому віці, можна зазначити, що підлітки часто стають учасниками конфліктів.

Цікаве дослідження проведено кандидатом психологічних наук Л.Котловою. У своїй науковій роботі «Гендерні особливості конфліктних форм поведінки у підлітковому та юнацькому віці» вона описує дослідження, щодо прояву конфліктності у підлітковому віці залежно від статі [16, с. 96].

Результати емпіричного дослідження особливостей конфліктної поведінки у підлітковому віці за допомогою методики «Оцінка схильності особистості до конфліктної поведінки» К. Томаса показали, що

загальновираженими у підлітковому віці є наступні форми: суперництво 22,2% респондентів, співпраця – 38,9%, компроміс – 1,1% та пристосування – 27,8%. Можна відзначити, що популярною формою поведінки при конфліктній ситуації у підлітковому віці є співпраця, це означає, що підлітки заради розв'язання власних проблем та задоволення інтересів схильні до продуктивного розв'язання конфлікту. Проте слід зазначити, що вирішення таким методом конфліктів потребує багато часу. Така форма є популярною, адже підлітки дуже цінують міжособистісні зв'язки та комунікацію, тому для збереження налагоджених контактів обирають найвигіднішу стратегію поведінки. Проте така стратегія більше притаманна дівчатам, а хлопцям – суперництво [16, с. 97].

Також авторка висвітлює результати методики «Оцінка агресивності у фруструючих ситуаціях» А. Басса та А. Дарки, а саме виявлені наступні показники: вербальна агресія серед підлітків становить 56,25%, 18,75% – підозрілість, фізична агресія в конфлікті – 12,5%, непряма агресія та відчуття провини по 6,25%. Такі результати свідчать, що підлітки у фруструючих ситуаціях, як правило демонструють вербальну агресію, яка проявляється у форматі підвищення голосу, сварок, погроз тощо. Окрім вербальної агресії, яка є притаманною обом статям, для дівчат-підлітків ще характерна така реакція, як підозрілість.

Л. Котлова зазначає, що для підліткового віку притаманна форма особистісних конфліктів, це пояснюється тим, що підлітки прагнуть самовиразитись та реалізувати власні прагнення. Також відмінності у формі конфліктної поведінки між дівчатами та хлопцями не виявлено [16, с. 98-99].

На думку Л. Чабаненко конфлікт для підліткового віку є типовим і навіть обов'язковим. Високий рівень конфліктності у підлітковому віці пов'язаний з відсутністю життєвого досвіду, емоційною нестриманістю, збудливістю, імпульсивністю, не сформованістю соціальних навичок, негативізмом, іноді агресією, проявом бажання зайняти певний рівень у сформованій соціальній групі.

Бажання відсторонитись від контролю та опіки дорослих проявляється в протестах та непокорі. Через це часто відбуваються міжособистісні конфлікти в родинному колі. Авторка описує причини виникнення труднощів у відношенні підлітків з дорослими, унаочнимо це за допомогою схеми (рис. 1.7) [35, с. 207].

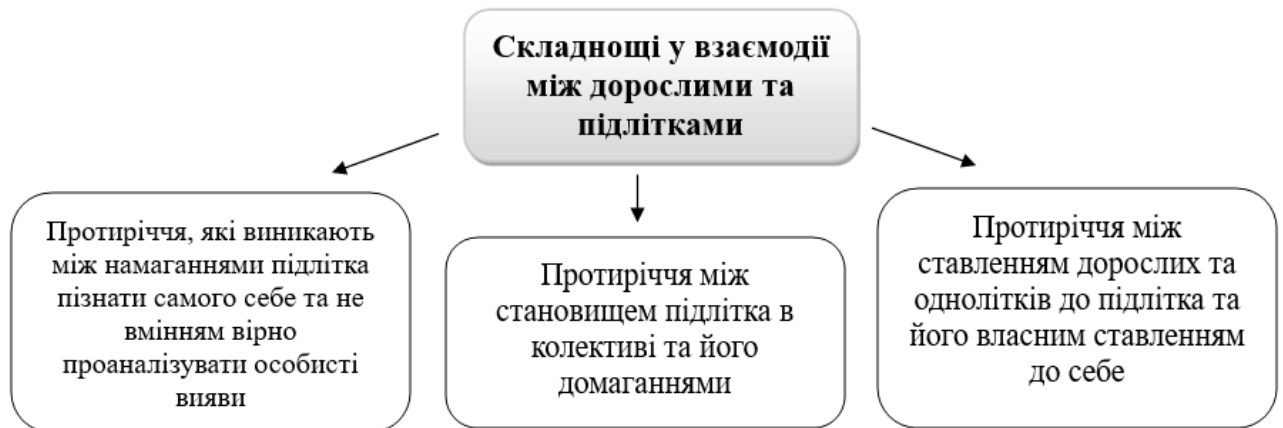

Рис. 1.7 Складнощі у взаємодії між дорослими та підлітками за Л. Чабаненко

Авторка наголошує, що прояви деструктивної конфліктності у підлітковому віці виникають в наслідок підвищеної тривожності, агресії, неправильних пріоритетів, несформованістю самооцінки тощо. Внутрішньоособистісний конфлікт спричиняє загальну конфліктність підлітка, адже людина на даному етапі розвитку не в змозі конструктивно розв'язувати конфліктні ситуації [35, с. 207 - 208].

На думку дослідниці М. Шевченко можна визначити основні причини виникнення конфліктів у підлітковому віці:

1. Вікові психофізіологічні зміни, наприклад, дівчина-підліток прагне підкреслити свою жіночність, а мати протестує та вважає це недоцільним, вульгарним;
2. Нові психічні утворення характерні для підліткового віку, наприклад, хлопець-підліток вважає себе дорослим і надмірна турбота з боку батьків викликає у нього агресію, що призводить до конфлікту;

3. Мікроклімат в колі родини, наприклад, батьки висувають завищені вимоги до дитини у навчанні, критикують невдачі, підліток замикається в собі та шукає підтримку на стороні;

4. Вплив однолітків та їх неформальних угруповань, наприклад, підліток почав ходити з однолітками на заняття з футболу, через це він повертається пізно до дому і не встигає виконувати домашнє завдання. Батьки конфліктують з дитиною, пояснюють, що навчання є пріоритетом, а підліток вважає, що дорослі нав'язують йому свої застарілі погляди на життя;

5. Відмінність поглядів дорослих та підлітка, наприклад, суперечки щодо вибору професії, дитина хоче бути художником, а батьки наполягають, щоб він став юристом;

6. Потреба комунікативної реалізації та відсутність можливостей для цього, наприклад, через зміну освітнього закладу дівчина-підліток не може знайти нових друзів та замкнулась від оточення [36, с. 45].

Кандидат психологічних наук Т. Яновська зазначає, що період підліткового віку супроводжується конфліктами. Така особливість, пов'язана з бажанням дитини стати лідером та досягти досконалості. Підліток прагне, щоб оточення поважало їх життєву позицію, рахувалась з їх думками та бажаннями, при цьому вони не можуть терпіти брехню, насмішки, повчання тощо. Саме в ході конфліктних ситуацій діти часто відстоюють право на лідерство, доводять власну думку. Конфліктність пов'язана з постійним процесом переоцінки цінностей, яка протікає під час комунікаційних процесів з однолітками. Часто підлітки не можуть отримати задоволення від спілкування з батьками, педагогами, дорослими [38, с. 97].

Молодші підлітки можуть ставати учасниками конфлікту тоді, коли немає альтернатив та іншого виходу. Зазвичай вони не замислюються про наслідки до яких може призвести конфлікт.

Старші підлітки, навпаки, іноді створюють конфлікти заради конфлікту, таким чином вони демонструють власні переваги, домінування та можуть вдаватись до грубості. Через протікання процесу активної індивідуалізації, під

час процесу адаптації в соціумі, можуть виникати множинні конфлікти між підлітками. Проте слід зазначити, що бажання спілкуватись та перебувати в групі однолітків спонукає підлітків вирішувати конфлікти, що підтверджує результати дослідження Л. Котлової. Авторка описує особливості молодшого та старшого підліткового віку у прояві конфліктності (таблиця 1.3) [38, с. 98].

Таблиця 1.3

Особливості прояву конфліктності у старших та молодших підлітків за Т. Яновською

Вік	Особливість	Вік	Особливість
Молодші підлітки	Залежать від групи в якій перебувають, її цінностей та норм	Старші підлітки	Не зважають на пріоритети групи, можуть сперечатись з загальноприйнятою позицією
	Приймають цінності групи за власні		Наслідують власні переконання.
	Болісно реагують на критику з боку учасників групи		Агресують, коли хтось із членів групи критикує їх думку
	Стараються виконати вимоги, які висувають учасники групи		Можуть вступити в конфлікт
	Стараються наслідувати приклад лідера групи		Йдуть наперекір авторитету групи, прагнучи посісти його місце
	Прагнуть уникнути конфлікту, пристосуватись, промовчати, образитись		Стиль змагання у конфліктах, відкрита боротьба

Характерним для підліткового віку є те, що підлітки чітко усвідомлюють власну сторону під час конфлікту. Вони обирають або стратегію уникнення або агресії. Така поведінка пов'язана із відсутністю досвіду у розв'язанні конфліктів. Т. Яновська наголошує, що рівень самооцінки прямо впливає на вибір стратегії поведінки під час конфлікту. Відповідно до результатів

дослідження молодші підлітки з дуже низьким та високим неадекватним рівнем самооцінки проявляють найвищий рівень конфліктності, а їх однолітки з адекватною нормальною самооцінкою проявляють нижчий рівень. У старших підлітків з крайніми формами самооцінки (висока, низька) також проявляється найвищий рівень конфліктності, нижчий – з нормальною та адекватною. Це можна пояснити наступним чином, підлітки з неадекватною самооцінкою мають перекручені уявлення про світ, думки оточення тощо [38, с. 101].

Прояви конфліктності в підлітковому віці пов'язані з особливостями характеру дитини. Наприклад, у дітей з імпульсивністю, зниженою самокритичністю, егоїзмом, користюлюбством ризик виникнення конфлікту вищий.

Особливість поведінки підлітка полягає в тому, що коли дитина намагається розв'язати конфлікт то звинувачує іншу сторону перекидає відповідальність, відстоює власну позицію, прагне, щоб інші вирішили конфлікт, прагне довести неправильність позиції опонента [38, с. 105].

За характером протистояння міжособистісні конфлікти на етапі підліткового онтогенезу мають різноманітний функціонал та наслідки. Перша форма – це конфлікт думок, його можна вирішити конструктивним шляхом при цьому формуючи активну особистісну позицію. Також врегулювання підліткових міжособистісних конфліктів залежить від домінантних способів захисту власної позиції [39, с. 322].

Конфлікт цінностей є складною формою конфліктів, яка несе за собою руйнівні наслідки. Під час таких конфліктів стратегії конфліктної поведінки не збігаються.

Джерелами міжособистісних конфліктів часто є розбіжності у поглядах, уміннях, знаннях, очікуваннях, потребах тощо [39, с. 323].

О. Бабікова розглядає конфліктність, як інтегральну властивість, її прояв залежить від частоти виникнення міжособистісних конфліктів та

характер реакцій на них. Дослідниця підтверджує думку Л. Котлової, що конфліктність характерна для підліткового віку [6, с. 114].

На думку Т. Мельник такий тип конфлікту як міжособистісний часто виникає через невдоволення особистісних потреб. Авторка наголошує, що конфліктність у підлітковому віці притаманний будь-якому закладу освіти, всупереч соціальному статусі учнів. Визначено типи конфліктів залежно від суб'єкта взаємодії, унаочнимо це за допомогою схеми (рис. 1.8) [19, с. 170].

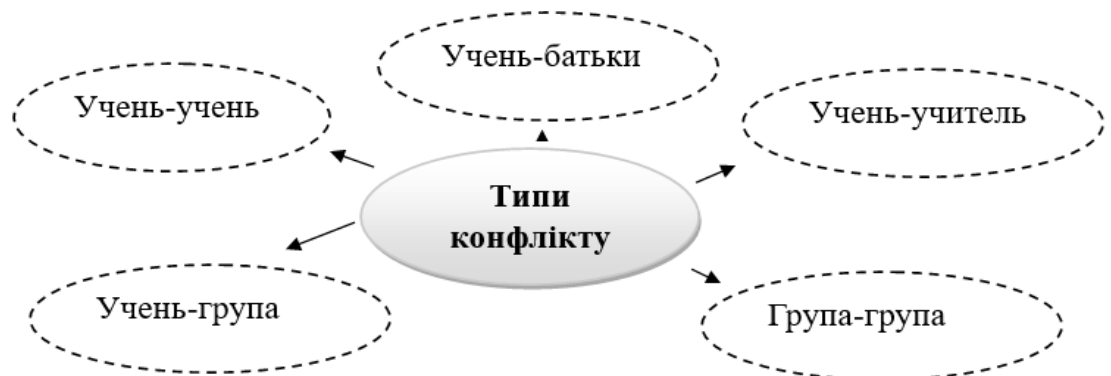

Рис. 1.8 Типи міжособистісних конфліктів залежно від суб'єкта взаємодії за Т. Мельник

Дослідниця пише, що великий вплив на рівень конфліктності підлітка має хобі, телебачення, соціальні мережі, комп'ютерні та мобільні ігри тощо. Виникнення міжособистісних конфліктів між педагогом та учнями може спричинити ряд факторів таких, як різний рівень знань, культури, різниця в інтересах, вподобання, не виправдання очікувань тощо.

Т. Мельник виділяє основні, найпоширеніші причини виникнення міжособистісних конфліктів за типом «учень-учитель»:

1. авторитарне ставлення та відсутність демократизму у взаємодії вчителя з учнем під час організації освітнього процесу;
2. грубість, зверхність чи жорстокість стосовно учнів з боку педагога;
3. необґрунтовані заборони та обмеження, які порушують кордони учня;
4. педагогічне безсилля та відсутність такту;
5. приниження та прояв зневаги до учня;

6. необ'єктивна оцінка досягнень та дій учнів;
7. слабкий локус контролю чи негнучке мислення;
8. недостатня кваліфікованість та досвідченість [19, с. 171].

Часто підлітки у конфліктній ситуації демонструють віктимну поведінку, а саме здійснюють певні дії, або проявляють безучасність внаслідок чого опиняються в ролі жертви.

На думку В. Папуші рівень віктимної поведінки у підлітка залежить від відносин, які встановлено між дитиною та соціумом. Основа віктимної поведінки має психологічне походження. Визначено, що вік від 11 до 14 років підвищує рівень віктимного ураження дитини, проте все залежить від індивідуальних психологічних особливостей підлітка [26, с. 79]. Автор виділяє декілька сфер у яких підліток може відчувати найбільші труднощі, через невирішеність проблем підвищується рівень конфліктності та віктимної уразливості, унаочнимо це за допомогою схеми (рис. 1.9) [26, с. 80-81].

Рис. 1.9 Сфери у яких підліток відчуває найбільші труднощі за В. Папушею

Порушення в описаних сферах сприяють виникненню труднощів і конфліктів у підлітків, а також можуть спричинити утворення віктимної поведінки.

Автор зазначає, що прояви віктимної поведінки та конфліктності поділяють на загальні та індивідуальні. До групи загальних відносяться: допитливість, довірливість, наївність, неадекватна реакція на ситуацію, відставання психічного розвитку від фізіологічного, фізіологічна слабкість.

Слід зазначити, що своєю чергою індивідуальні властивості поділяються на біопсихологічні психологічні та соціально-психологічні:

1. Біопсихологічні: тип темпераменту (сангвінік, холерик, меланхолік, флегматик), риси характерні для психічних патологій (шизофренія, психопатія).
2. Психологічні: прояв агресії, тривожності, жорстокості, необ'єктивності в оцінці можливостей, емоційна неврівноваженість, одна чи декілька акцентуацій характеру.
3. Соціально-психологічні: потреба у комунікації самоствердження, необізнаність у власних правах, не знання методів забезпечення власної безпеки [26, с. 82].

В. Папуша зазначає, що ключовими детермінантами, що сприяють виникненню віктимної поведінки у підлітків є поєднання агресивності, тривожності та навіювання. Агресія провокує насильство. Через тривожність особистість підлітка сприймає навколишнє середовище ворожо та намагається захиститись від нього. Вплив навіюваності взаємопов'язаний з невпевненістю в собі та негативним ставленням до власного «Я». Слід зазначити, що індивідуальні особливості особистості підлітка виступають фільтром для блокування або посилення віктимної поведінки [26, с. 83].

На думку дослідниці Ю. Шкуропати найпоширенішим типом конфліктів є міжособистісні, при цьому в ролі конфліктних сторін виступають дві або більше особи. Між сторонами відбувається зіткнення протилежно спрямованих мотивів, цінностей, думок чи інтересів [37, с. 127].

Авторка провела дослідження для виявлення психологічних особливостей конфліктності у підлітковому віці. Вибірка складалася з 30 учнів дев'ятого класу. Після аналізу відповідей підлітків діагностики особливостей

реагування в конфліктній ситуації К. Томаса було встановлено, що у більшості респондентів панівними стилями поведінки при конфлікті є «суперництво» та «компроміс», «пристосування» та «співпрацю» продемонстрував лише малий відсоток підлітків, а «уникнення» не проявив жоден опитуваний [37, с. 128-129].

Також опитані продемонстрували середній (43%) та високий (47%) рівні агресивності відповідно до опитувальника А. Басса - А. Дарки. Високі показники за індексом ворожості виявлено у 32% респондентів та середній (68%). Тому можна визначити, що для підліткового віку є типовим прояв агресії та конфліктності [37, с. 129-130].

Зарубіжні дослідники Коллінс В. Ендрю та Лорсен Бретт зазначають, що «підлітковий вік» і «конфлікт» вважаються фактично синонімами, як в офіційній науково-педагогічній теорії, так і в закоренілих стереотипах. Загострення конфліктів у міжособистісних стосунках підлітків розглядалось, як характерна риса масштабних і швидких змін у дітей цього періоду [3, с. 216].

Прояви конфліктності у підлітків можуть бути функціональними чи дисфункціональними, що частково залежить від характеристик стосунків, у яких вони виникають. Конструктивна взаємодія та спілкування, як поведінка при конфлікті можуть сприяти позитивним результатам соціальної адаптації [3, с. 219].

У підлітковому віці швидкі, масштабні фізичні, когнітивні та соціальні зміни вимагають міжособистісних пристосувань для підтримки цих функціональних взаємозалежностей і в цьому процесі перебудови часто виникають конфлікти. Часто міжособистісні конфлікти у підлітків спричиняються через те, що поведінка однієї сторони конфлікту не відповідає цілям, очікуванням або бажанням іншої сторони, що викликає взаємне протистояння [3, с. 220-223].

Автори визначають тривалість конфлікту у підлітків, наприклад, з друзями та приятелями соціальне спілкування після конфлікту зазвичай

продовжується, на відміну від спілкування з братами чи сестрами, іншими однолітками чи дорослими. Відповідно до друзів чи до романтичних партнерів підліток частіше висловить власні позитивні почуття, ніж до членів сім'ї [3, с. 226].

Коллінс В. Ендрю та Лорсен Бретт пишуть, що в адаптивні та добре функціонуючі стосунки відзначаються не відсутністю конфліктів, а чуйною залученістю до їх вирішення [3, с. 228].

Старші підлітки частіше конфліктують, ніж молодші, про що вітчизняні дослідники теж зазначали.

Отже, відповідно до аналізу науково-педагогічних джерел можемо зазначити, що прояв конфліктності у підлітковому віці є нормальним та типовим.

Висновки до першого розділу

Отже, у першому розділі науково-дослідної роботи розглянуто теоретичні аспекти проблеми міжособистісних конфліктів у підлітковому віці, а саме поняття конфлікту, його видів, характеристики, психологічних особливостей підліткового віку та проявів конфліктності в цьому проміжку онтогенезу. Визначено, що конфлікт є природним та невіддільним елементом побудови соціальних відносин. Кожен вид конфлікту, наприклад, внутрішньоособистісний, міжособистісний, груповий та міжгруповий, має свої специфічні особливості та способи розв'язання.

Встановлено, що підлітковий вік є критичним періодом розвитку, під час якого відбуваються значні зміни в фізичному, психологічному та соціальному аспектах життя молодої людини. Цей вік супроводжується інтенсивними емоційними переживаннями та становленням особистості, що часто призводить до конфліктів. Саме тому конфліктність є нормальним явищем, що може мати як позитивні, так і негативні наслідки для розвитку особистості.

Слід зазначити, що при правильному виборі стратегій управління конфліктами та розвитку комунікативних навичок можна запобігти, або вирішити підліткові міжособистісні конфлікти. Аналіз теоретичних аспектів проблеми конфліктності дітей підліткового віку показав, що конфлікти є неминучими, але при правильному управлінні ними можна досягти особистісного зростання підлітків.

РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ МІЖОСОБИСТІСНИХ КОНФЛІКТІВ У ПІДЛІТКОВОМУ СЕРЕДОВИЩІ

2.1 Методика та організація дослідження

З метою з'ясування емпіричного вивчення психологічних особливостей міжособистісних конфліктів у підлітковому віці нами було проведено *констатувальний експеримент*. Дослідно-експериментальна робота здійснювалася на базі Бучанського ліцею №3 Бучанської міської ради. Вибіркою дослідження стали діти підліткового віку, вибірка склала 33 особи.

Розглянемо докладніше та проаналізуємо кожну із запропонованих методик діагностувального комплексу у нашому дослідженні.

1. Опитувальник Басса-Дарки (Додаток А).

Мета: Виявлення рівня агресивності учнів.

Сутність та опис методики. А. Басс розділив два поняття «ворожість» і «агресія». При створенні опитувальника А. Басс і А. Дарки визначили деякі види реакцій, а саме:

1. Фізична агресія - використання фізичної сили проти іншої особи.
2. Непряма агресія - обхідним шляхом спрямована на іншу особу або ні на кого не спрямована.
3. Роздратування - готовність до прояву негативних почуттів при найменшому порушенні (запальність, грубість).
4. Негативізм - опозиційна манера в поведінці, що виявляється від пасивного опору до активної боротьби проти встановлених звичаїв і законів.
5. Образа - заздрість і ненависть до оточуючих за дійсні і вигадані дії.
6. Підозрілість - негативна реакція в діапазоні від недовіри і обережності по відношенню до людей до переконання в тому, що інші люди планують і приносять шкоду.
7. Вербальна агресія - вираз негативних почуттів як через форму (крик, вереск), так і через зміст словесних відповідей (прокляття, погрози).

8. Почуття провини - висловлює можливе переконання суб'єкта в тому, що він є поганою людиною, робить зло, а також відчуються їм докори сумління.

Техніка проведення. Респондентам було надано бланки, які містили 75 тверджень. Було запропоновано навпроти кожного твердження поставити знак «плюс» (якщо згоден з твердженням) або знак «мінус» (якщо не згоден з твердженням).

2. Методика «Дослідження стратегій поведінки в конфліктній ситуації» (К. Томас та Р. Кілмен) (Додаток Б).

Мета: Визначення типові способи реагування особистості на конфліктні ситуації.

Сутність та опис методики. К. Томас унаслідок своїх досліджень створив оригінальну програму дослідження та опису стилів конфліктної взаємодії людей у реальних умовах. Згідно з підходом К.Томаса, наголос повинен бути перенесений з елімінування конфліктів на управління ними. Тому, автор вважає за потрібне сконцентрувати увагу на таких аспектах зміни конфліктів: які форми поведінки в конфліктних ситуаціях характерні для людей, які з них є більш продуктивними або деструктивними; яким чином можна стимулювати продуктивну поведінку.

Для опису типів поведінки людей в конфліктних ситуаціях запропоновано двовимірну модель регулювання конфліктів, основними вимірами в якій є кооперація (пов'язана з увагою людини до інтересів інших людей, залучених до конфлікту) і напористість (для якої характерний акцент на захисті власних інтересів). Відповідно цим двом вимірам, автор виділяє наступні способи регулювання конфліктів:

1. змагання (конкуренція) як прагнення досягти своїх інтересів на шкоду іншому;
2. пристосування — на противагу суперництву, принесення в жертву власних інтересів заради іншого;
3. компроміс;

4. уникнення – відсутність як прагнення до кооперації, так і тенденції до досягнення власних цілей;

5. співробітництво, коли учасники ситуації приходять до альтернативи, що повністю задовольняє інтереси обох сторін.

Техніка проведення. Респондентам було надано бланки з питаннями та пропонувалось обрати з представлених 30 пар суджень, те, яке, на їхню думку, найбільше відповідає типовому поведженню в конфліктних ситуаціях. Кількість балів, набраних індивідом за кожною шкалою, дає уявлення про вираженість у нього тенденції до прояву відповідних форм поведінки в конфліктних ситуаціях.

2.2 Аналіз результатів дослідження міжособистісних конфліктів у підлітковому середовищі

Вибірку для дослідження склали 33 особи (рис. 3.1.), що є учнями 8 класу Бучанського ліцею №3 Бучанської міської ради, з них 19 осіб жіночої статі, що складає 58% від загальної кількості респондентів та 14 чоловічої – 42% (рис. 2.1).

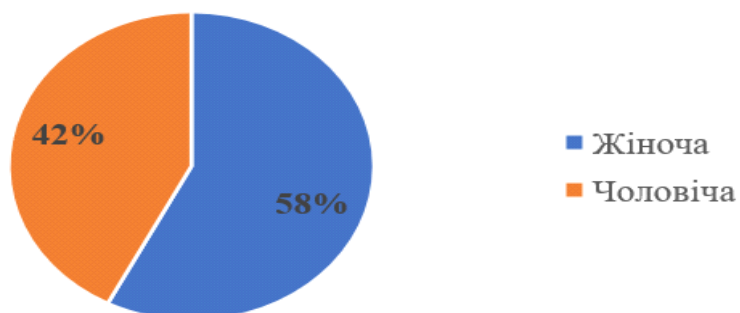

Рис. 2.1 Розподіл респондентів за статтю

Вік респондентів складає 13 років – 76%, 14 років – 24%, що відноситься до підліткового вікового періоду(рис. 2.2).

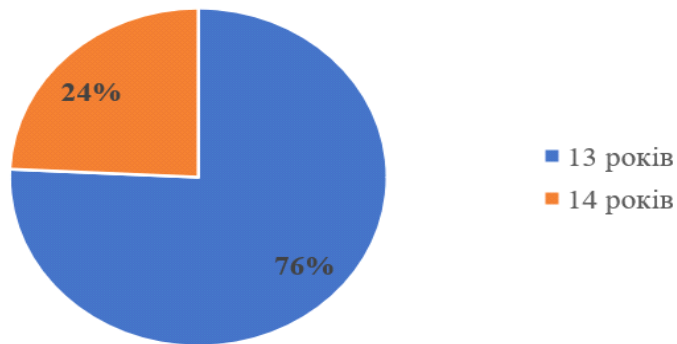

Рис. 2.2 Розподіл респондентів за віком

На основі аналізу отриманих даних після проведення «Методики дослідження стратегій поведінки в конфліктній ситуації» (К. Томас та Р. Кілмен), було отримано наступні результати: 39,39% опитаних респондентів продемонстрували стратегію поведінки в конфліктній ситуації – суперництво, що свідчить про прагнення досягти своєї цілі всупереч тому, що можна завдати шкоди іншим; 33,33% проявляють компромісну поведінку в конфліктній ситуації, що свідчить про бажання сторони поступатись та балансувати між власними інтересами та інтересами іншої сторони; 12,12% продемонстрували стратегію співпраці, це означає, що респонденти намагаються знайти альтернативу, яка буде задовольняти інтереси усіх сторін конфлікту; 9,09% продемонстрували стратегію поведінки в конфліктній ситуації – уникнення, а саме самоусуненням від протилежної сторони; 6,06% - стратегія пристосування, що свідчить про бажання пожертвувати власними інтересами інтересам суперника (рис. 2.3).

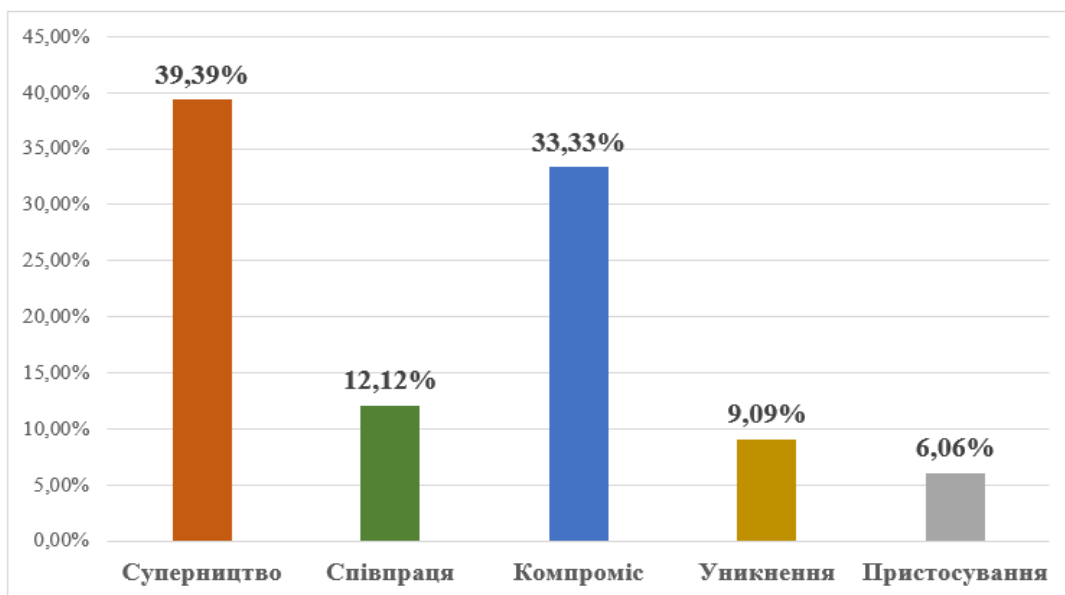

Рис. 2.3 Стратегія поведінки респондентів в конфліктній ситуації відповідно до «Методики дослідження стратегій поведінки в конфліктній ситуації» (К. Томас та Р. Кілмен)

Отже, можна зауважити, що типовими для підлітків в конфліктній ситуації є стратегія суперництва та компромісу. Сирі бали дослідження подані в додатках [Додаток В].

Відповідно до аналізу отриманих результатів «Опитувальника Бассар-Дарки» було визначено, що у 100% рівень ворожості нормальний що є типовим для підліткового віку. Це свідчить, що показники шкал образи та підозрілості теж перебувають у нормі (рис. 2.4).

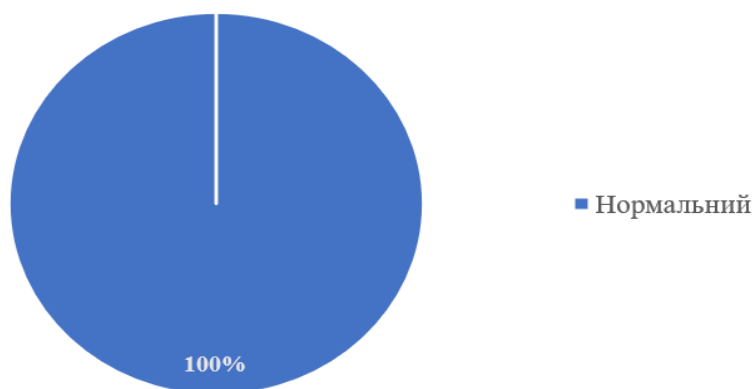

Рис. 2.4 Рівень ворожості серед респондентів за «Опитувальником Басса-Дарки»

Згідно з результатами дослідження «Опитувальника Басса-Дарки» було визначено, що у 48,48% респондентів переважає нормальний рівень агресивності, що свідчить про помірні прояви агресивної поведінки, які зазвичай виникають у відповідь на конкретні провокації або стресові ситуації, особи з середнім рівнем агресії можуть час від часу вступати у конфлікти, але зазвичай контролюють власні емоції та дії, також це говорить про здатність до конструктивного розв'язання конфліктів і пошуку компромісів, хоча іноді агресивна поведінка проявляється, як реакція на сильний стрес чи несправедливість; у 33,33% респондентів низький рівень – це можна схарактеризувати поодинокими або слабкими проявами агресивної поведінки, вони зазвичай уникають конфліктів, виявляють терпимість, спокій і здатність контролювати свої агресивні імпульси, також це включає здатність до самоконтролю і спокійної реакції на провокації або стресові ситуації, вони рідко вступають у конфлікти та намагаються уникати агресивної поведінки як способу взаємодії з іншими людьми; у 18,18% - високий рівень, що свідчить про часті та яскраво виражені проявами агресивної поведінки, як вербальної, так і фізичної при конфлікті, вони часто конфліктують з оточенням, демонструють ворожість, нетерпимість і схильність до імпульсивних дій, можуть активно шукати та провокувати конфлікти, швидко дратуватися, погано контролювати свої агресивні імпульси, часто такий стан супроводжується постійним відчуттям незадоволеності, роздратування тощо (рис. 2.5).

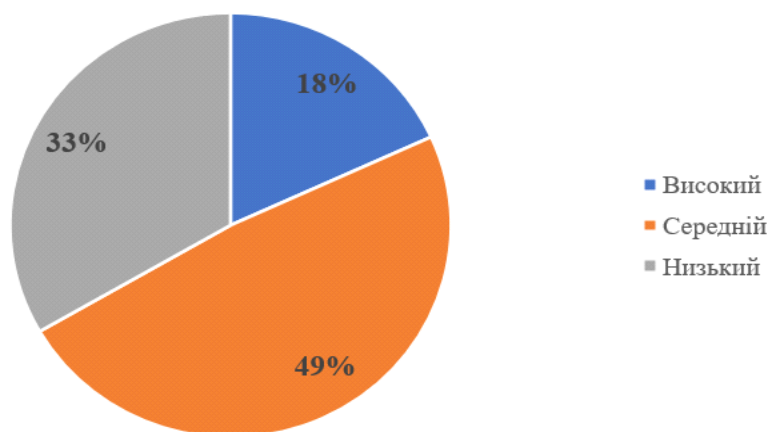

Рис. 2.5 Рівень агресивності серед респондентів за «Опитувальником Басса-Дарки»

Отже, можна зауважити, що більша частина респондентів мають середній та низький рівень агресивності. Сирі бали дослідження подані в додатках [Додаток Г].

Аналіз отриманих даних дослідження проведеного з учнями 8 класу Бучанського ліцею №3 Бучанської міської ради висвітлив тенденцію до суперництва та компромісу відповідно до стратегій поведінки в конфліктних ситуаціях. Це свідчить про те, що певна кількість дітей підліткового віку, зі стратегією суперництва, схильна до відстоювання власних інтересів, бажань, поглядів всупереч думці інших. Інші діти, які продемонстрували стратегію компромісу готові йти на поступ, шляхом проведення домовленостей, при цьому враховуючи власні та чужі інтереси. Лише 12,12% респондентів використовують стратегію співпраці, що свідчить про їхню здатність шукати рішення, які задовольняють бажання та інтереси всіх сторін конфлікту. Інші стратегії, такі як уникнення (9,09%) та пристосування (6,06%), менш поширені серед вибірки підлітків це свідчить про небажання уникати конфліктів або жертвувати власними інтересами, що є типовим для цього періоду онтогенезу.

Дослідження за опитувальником Басса-Дарки показало, що у всіх респондентів рівень ворожості знаходиться в нормі, що типово для підліткового віку. Це свідчить про те, що показники шкал образи та

підозрілості теж перебувають у межах норми та не перевищують критичних значень.

Більша частина опитаних (48,48%) демонструє нормальний рівень агресивності, що проявляється помірними проявами агресії у відповідь на провокації або стресові ситуації. Третя частина учнів продемонструвала низький рівень агресивності, що характеризується рідкими та слабкими проявами агресії. Всього 18,18% продемонстрували високий рівень агресії, що може проявлятися вираженими агресивними діями, як вербальними, так і фізичними. Слід зауважити, що негативний вплив на психіку підлітків спричиняє війна з державою-агресором. Це може призводити до стресового та депресивного стану, підвищеного рівня тривожності. Ці фактори прямо впливають на рівень підліткової агресії.

Отже, результати дослідження вказують, на те, що необхідно розробляти та впроваджувати методи профілактики міжособистісних конфліктів, для запобігання погіршення психоемоційного стану у підлітків, поліпшенню їх соціалізації в суспільстві та підвищенню рівня комунікації.

2.3. Методи профілактики міжособистісних конфліктів в підлітковому середовищі

Кожний віковий період в житті людини по своїй суті дуже важливий. Розвивається людина, розвивається та особистість, індивідуальність. І особливо велику роль відіграють перші етапи становлення людини – особистості, серед яких і є підлітковий період.

Підлітковий вік в сучасній психологічній літературі оцінюється як один з критичних періодів розвитку. Він пов'язаний з кардинальними перетвореннями у сфері свідомості, діяльності, системі взаємостосунків індивіда. Почуття дорослості, претензії підлітка на нові права поширюються на всю сферу стосунків з дорослими, що чітко проявляється в причинах конфліктів з ними.

Протест і непокоря підлітка є засобом, за допомогою якого він хоче досягти зміни типу стосунків з дорослими. Тобто, на початку підліткового періоду у зв'язку з проявом у підлітка уявлення про себе як уже не дитину і потребі у визнанні його дорослості оточенням, виникає цілком нова проблема – проблема рівноправності.

Для попередження та розв'язання конфліктів необхідно розглянути природу їх виникнення та форми вираження. У вітчизняних дослідженнях конфлікт в основному розглядається як «зіткнення протилежно спрямованих цілей, інтересів, позицій, думок та поглядів опонентів або суб'єктів взаємодії» [14].

Конфлікт – це зіткнення протилежних інтересів, думок, поглядів, серйозні розбіжності; гостра суперечка [14].

Міжособистісний конфлікт між окремими особами, очікування чи навіть цінності яких різні. Конфлікт може виникати як наслідок організації певної справи, або розбіжність рольових очікувань, неадекватної самооцінки, нечітко окреслених прав та обов'язків, некритичності та нестабільності, дезінформації в міжособистісних стосунках. У старшому підлітковому віці ще до кінця не сформована здатність знаходити самостійний вихід з несприятливої ситуації, знімати негативні емоційні напруження за допомогою внутрішньоособистісної саморегуляції. За умови довготривалого і гострого конфлікту з колективом чи окремою його частиною, в атмосфері, коли дитина некомфортно почувається у значущому для неї колі явищ, коли нові негативні емоційні переживання нашаровуються одне на одне, коли необхідно з декількох варіантів розв'язків вибрати один, оптимальний, з'являється відчуття тривожної вразливості, різко погіршуються можливості саморегуляції, може відбутися нервовий зрив, виникнути невротичний стан, що впливає на подальший розвиток особистості.

У результаті цього народжується вузькість інтересів, пасивність, патологічна зніченість, створюється бар'єр на шляху адаптації в новому колі осіб, у незнайомому колективі. А так як конфлікти неминучі супутники

нашого життя, можна і потрібно виховувати здатність у різних конфліктних ситуаціях відстоювати свої переконання спокійно, без різких емоційних зривів.

Тягар наслідків нерозв'язаних конфліктів є досить сильним, оскільки вони сіють розчарування, показують характери, створюється пригніченість, приховані та відкриті протести, грабіжництво, пияцтво, хуліганство. Виховання в колективі, де конфлікти успішно розв'язуються і нейтралізуються, виховання, у результаті якого в особистості формується активний моральний досвід розв'язання конфліктних ситуацій різного рівня складності забезпечує єдність причинної та суспільної необхідності в усвідомленні обов'язку, а тому є умовою етично чи педагогічно позитивної поведінки. Конфліктологічна активність підлітків пов'язана з постійною переоцінкою цінностей, яка відбувається в процесі спілкування з найближчим соціальним оточенням. Підліток не знаходить оптимального задоволення у спілкуванні з дорослими, зокрема батьками, вчителями. Якісні зрушення самосвідомості у формі виникнення уявлення про себе уже не як про дитину і прагнення увійти у світ дорослих є структурним центром особистості в цей період розвитку. На початку підліткового віку складається ситуація протиріч, яка надалі може ускладнитися, якщо у дорослого зберігається ставлення до підлітка ще як до дитини [13].

Таким чином, конфлікт – складне психологічне явище, що може мати багато різновидів залежно від причин виникнення, кількості та складу учасників, форми вияву, результатів та ін. Кожен конфлікт розвивається і має певну послідовність стадій. Під час конфлікту його учасники займають різні (часто – протилежні) позиції, по-різному усвідомлюють та переживають ситуацію, що виникла. Для попередження і вирішення конфліктів доцільно дотримуватись певної послідовності психологічно оптимальних дій з урахуванням конкретної ситуації.

Які б не були складні психологічні особливості, життєві ситуації та переpons, людина повинна постійно формувати культуру внутрішнього

психічного життя, що завжди допомагає успішно долати певні конфліктні ситуації, відповідні життєві перепони, встановлювати тісніші контакти з оточуючими людьми, не говорячи уже про дружні, товариські стосунки з однодумцями.

В процесі нашого розвитку відбувається, з одного боку, засвоєння, створеної людством культури, що приводить до своєрідного опредмечування, наповнення себе знаннями, наявною культурою і перетворення кожного в її частинку, і, з другого – своєрідне розпридмечування себе для інших людей та поколінь. Іншими словами, який слід собі у бутті, в пам'яті людей залишає та чи інша особистість. А цим слідом можуть бути справи, діла, творчість, які не рідко можуть вступати в конфлікт з оточуючими, зі звичками та поглядами людей. Ці конфлікти можуть бути та проти нашої волі, хоча так чи інакше ми в них буваємо втягнуті. Конфлікти бувають: між особами (вчитель – вчитель, вчитель – батько, вчитель – учень, учень – учень, батько – дитина); усередині групи (вчителів, учнів); між окремими групами (різні класи) [20].

Щоб спрогнозувати конфлікт, треба спочатку розібратися, чи є проблема, яка виникає в тих випадках, коли є суперечність, неузгодженість чогось з чимось. Далі встановлюється напрям розвитку конфліктної ситуації. Потім визначається склад учасників конфлікту, де особлива увага надана їх мотивам, ціннісним орієнтаціям, відмінностям особливостям і манерам поведінки.

Нарешті, аналізується зміст інциденту. Важливо відстежувати сигнали, що застерігають про розвиток конфлікту:

- криза (в ході кризи звичні норми поведінки втрачають силу і людина стає здатною на крайності);
- непорозуміння, викликане певною ситуацією та пов'язане з емоційною напруженістю одного з учасників, що приводить до спотворення сприйняття);
- інциденти (якась дрібниця може викликати тимчасове хвилювання або роздратування, але це дуже швидко проходить);

- напруга (стан, який спотворює сприйняття іншої людини та її вчинків, взаємостосунки стають джерелом безперервного занепокоєння, дуже часто будь-яке непорозуміння може перерости в конфлікт);

- дискомфорт (інтуїтивні відчуття хвилювання, страху, які важко висловити).

Конфлікти можна вирішувати, коли вони уже виникли [22]. По-перше, за будь-яким конфліктом відверто чи приховано знаходяться інтереси людей, ось чому завжди слід вияснити, чи є у вас щось спільного в інтересах, попри наявність конфліктної ситуації. Необхідно проаналізувавши, зрозуміти, які існують розбіжності в особистих інтересах сторін стосовно до загального інтересу. Розібратися в суті інтересів вашого партнера і пояснити йому ваші бажання. Нарешті, обговорити, які можуть бути взаємні спільні кроки, аби можна було подолати конфлікт.

По-друге, прагнути такої згоди, яка б могла максимально задовольняти інтереси кожної зі сторін, при цьому вести розмови чи переговори без образ, тим більше без ультимативних вимог.

По-третє, користуватися максимально об'єктивними та справедливими критеріями, показати, що ви не бажаєте ущемити чи заперечити бажання вашого партнера, але водночас переконати його, що існує межа поступок, за яку ви не можете відступити, не втративши власної гідності.

Слід відзначити, що конфлікти можуть розв'язуватись як у результаті прийняття та реалізації системи заходів цілеспрямованого впливу на обидві сторони протистояння, так і шляхом самоплинного перебігу, коли учасники чи треті особи не вживають для регулювання процесу ніяких зусиль.

«Мимовільне затухання» конфлікту може статись через виникнення нової напруженої ситуації, внаслідок чого попередні переживання мовби відсуваються на другий план. Окремим випадком трансформації конфлікту є «механічне» розведення сторін у просторі. Але позиція «ще трохи, і все вирішиться само собою» – непродуктивна, бо втрати (об'єктивні та суб'єктивні) від конфлікту надто великі, а інколи й непоправні.

У практиці психолога найбільш важливий аналіз конфліктної ситуації. Тому що інцидент, наприклад, можна заглушити шляхом «натиску», тоді як конфліктна ситуація в цьому випадку зберігається, приймаючи затяжну форму і негативно впливаючи на життєдіяльність колективу. При вирішенні конфліктів найбільш психологічно ефективними є такі напрями:

1) попередження розвитку і накопичення відмінностей в оцінках, поглядах, цілях членів колективу – доцільне на ранніх стадіях розвитку конфлікту, коли протиставлення виявляється ще не відкрито, а в непрямій, потайній формі (наприклад, «Чому я повинен працювати за інших?», «Нащо нам ці додаткові проблеми?» та ін.);

2) досягнення взаєморозуміння – передбачає в основному вплив на розум учасників, коли протиставлення вже є очевидним, а кожна сторона прагне навести аргументи на свій захист, вибірково трактуючи ті чи інші факти.

Учасників слід спонукати до «стратегії переговорів»: розкласти конфлікт на складові, що дозволить знайти елементи збігу оцінок чи перспективної мети.

Спочатку згода досягається лише у найбільш загальних чи навіть зовсім часткових моментах, що не є принциповими та болючими для учасників конфлікту, а потім поширюється на інші питання;

3) переведення конфлікту з емоційного на інтелектуальний рівень – виявляється у забороні нетактовних нападок, образ, погроз із метою подолання надмірного збудження сторін та регулювання їх взаємовідносин. Це має здійснюватися спокійним голосом, без упередженості: підкреслюється незначність приводу, через який виник конфлікт, та необхідність його вирішення, робиться спроба перемикнути увагу учасників на інші аспекти діяльності, не пов'язані з предметом загострення стосунків між ними;

4) трансформація мотивів конфронтації (протиставлення) у мотиви пошуку згоди – здійснюється за допомогою роз'яснення небажаних наслідків конфлікту для його учасників та оточення (родичів, близьких, колективу

тощо), аморальності боротьби заради задоволення власних егоїстичних інтересів [28].

Зміна позиції та пошук згоди не є проявом слабкості, поразки, це нормальний шлях регулювання взаємостосунків між людьми.

Конкретними засобами вирішення конфлікту можуть бути:

- 1) вирішення проблеми, що стала причиною його виникнення;
- 2) компроміс, що базується на взаємних розумних поступках;
- 3) поступове згладжування протиріч;
- 4) відсторонення конфліктуючих від безпосереднього спілкування на певний час, повне припинення стосунків між ними.

Якщо йдеться про втручання працівників правоохоронних органів у конфлікт, доцільна така послідовність дій:

- 1) роз'єднати конфліктуючих, ізолювати їх один від одного;
- 2) вислухати конфліктуючих поодиноці, щоб дати їм змогу виговоритися, знизити емоційну напруженість, а самому зробити попередні висновки. Слід пам'ятати, що одержана таким чином інформація надто експресивна та досить упереджена;

3) з'ясувати думку свідків та інших зацікавлених осіб, зібрати додаткову інформацію про особливості особистості конфліктуючих, мотивацію їх поведінки та причини виникнення конфлікту;

4) прийняти попереднє рішення про можливі шляхи вирішення конфлікту, пам'ятаючи при цьому, що не буває абсолютно правої та винуватої сторони;

5) вислухати конфліктуючих уже в присутності один одного, скоректувати їх висловлювання та оголосити своє рішення;

6) організувати спостереження за конфліктуючими протягом певного часу. Це необхідно, бо їх поведінка у вашій присутності відрізняються від звичайної побутової, а негативні емоції та почуття інерційні і можуть зберігатися протягом тривалого часу. Особливу увагу слід приділити при

цьому конфліктуючій стороні, яка більш неправа, і після стороннього втручання відчуває значний дискомфорт.

Не менш важливим є попередження конфліктів. Попередити конфлікт – означає завчасно збагнути можливість його виникнення та усунути причину. Для цього потрібно пам'ятати, що людина, як правило, конфліктує в суб'єктивно вагомій для себе ситуації, з якої не бачить іншого виходу. Щоб запобігти цьому, спробуйте зрозуміти, чому дана ситуація така важлива для вашого партнера, чому вона викликає такі переживання. Причина не завжди «в сьогоднішньому», конфлікт може бути відстроченим у часі. Людину образили, повелися з нею несправедливо, але вона чомусь не змогла належним чином (у власному розумінні) відповісти; напруженість у стосунках поступово накопичується, і врешті-решт конфлікт спалахує з незначного, зовні неадекватного приводу, причому суперечка, яка виникла у сфері ділових стосунків, може трансформуватись на особисті відносини та навпаки. Метою стає боротьба сама по собі, психологічний зміст якої – довести свою вищість над суперником [30;33;34].

Психологу в профілактичних цілях необхідно орієнтуватися в стилях поведінки, що призводять до виникнення конфлікту, це:

- домінантність у спілкуванні, консерватизм в мисленні, необґрунтована критичність відносно партнера;
- порушення персонального простору партнера;
- різке і несподіване прискорення темпу бесіди, навмисне створення дефіциту часу при розв'язанні проблеми;
- приниження особи партнера і його прав (перебивання, ігнорування контактів, зменшення його внеску в загальну справу, небажання визнати його правоту в думках і т.п.);
- постійне нав'язування своєї думки;
- демонстрація своєї постійної зайнятості;
- підкреслення різниці з партнером на свою користь;
- нещирість, нестриманість, негнучкість, несправедливість.

Існують досить прості, але ефективні правила поведінки, щоб не провокувати конфлікт:

- при поганому настрої чи в момент роздратування обмежте спілкування;
- якщо відчуваєте, що зустріч із людиною чи ситуація можуть викликати у вас роздратування, завчасно підготуйтеся до такого контакту;
- керуйтеся здоровим глуздом і завжди обирайте розумну лінію поведінки;
- ваші слова та дії мають бути правомірними та зрозумілими для оточуючих;
- не прагніть принизити співбесідника, бо в цьому випадку дуже велика ймовірність отримати зворотну реакцію;
- не наполягайте на тому, чого людина безсумнівно не може виконати.

Найбільш типова форма ексцесів, що сигналізують про конфлікт, – взаємна лайка, яка сама себе живить: різке слово викликає грубість у відповідь, докір – стимулює відповідну реакцію, але вже на іншому рівні, більш експресивно. Щоб не втягнутись у конфліктну ситуацію, будьте підкреслено спокійні: тримайтесь упевнено, говоріть стримано і владно, уникайте багатослів'я, дивіться співбесіднику в очі. Витримка не принижує вашого авторитету, а надто емоційна реакція – є демонстрацією слабкості та невпевненості у своїй правоті.

Соціальному педагогу необхідно не тільки самому керуватися переліченими вище вимогами в організації спілкування, розробці заходів з подолання конфліктних ситуацій, але й інформувати про них вихованців, використовувати вправи, тренінги для вироблення неконфліктного стилю.

Висновки до другого розділу

Для здійснення емпіричного дослідження психологічних особливостей міжособистісних конфліктів у підлітковому середовищі нами було підібрано відповідний діагностичний інструментарій, до якого входили:

1. «опитувальник Басса-Дарки».
2. методика «Дослідження стратегій поведінки в конфліктній ситуації» (авт. К. Томас та Р. Кілмен),

У ході констатувального етапу експериментальної роботи, який проводився серед учнів 8 класу Бучанського ліцею №3 Бучанської міської ради, з'ясовано, що більшість досліджуваних підлітків демонструють стратегію суперництва та компромісу у конфліктних ситуаціях. Також встановлено, що всі респонденти демонструють нормальний рівень ворожості, що є типовим для підліткового віку.

Більша частина опитаних демонструє нормальний рівень агресивності, третина низький рівень агресивності, а 18,18% продемонстрували високий рівень агресії.

Отже, у респондентів виражений прояв конфліктності агресії середнього рівня. Зауважмо, що негативний вплив на психоемоційний стан дітей підліткового віку спричиняє війна. Нестабільність, небезпека призводить до стресового та депресивного стану, підвищеного рівня тривожності. Вразлива та несформована психіка підлітків, які прагнуть стати дорослими не завжди може впоратись з серйозними негативними впливами, що часто призводить до прояву агресії та ворожості.

Було запропоновано декілька методів профілактики конфліктів у підлітковому середовищі. При вирішенні конфліктів найбільш психологічно ефективними є такі напрями:

- 1) попередження розвитку і накопичення відмінностей в оцінках, поглядах, цілях членів колективу – доцільне на ранніх стадіях розвитку конфлікту, коли протиставлення виявляється ще не відкрито, а в непрямій,

потайній формі (наприклад, «Чому я повинен працювати за інших?», «Нащо нам ці додаткові проблеми?» та ін.);

2) досягнення взаєморозуміння – передбачає в основному вплив на розум учасників, коли протиборство вже є очевидним, а кожна сторона прагне навести аргументи на свій захист, вибірково трактуючи ті чи інші факти.

ВИСНОВКИ

Проведений теоретичний аналіз проблеми та результати експериментального дають підстави зробити такі *висновки*:

Конфлікт – це відносини між суб'єктам соціальної взаємодії, які характеризуються їх протиборством на основі протилежно спрямованих мотивів або суджень. Кожна сторона робить усе, щоб була прийнята її точка зору чи ціль, і заважає іншій стороні робити те ж саме. Це призводить до виникнення конфліктних ситуацій. Тобто, численні дефініції конфлікту зводяться до розуміння конфлікту як зіткнення протилежно спрямованих, несумісних одна з одною тенденцій у свідомості окремо взятого індивіда, міжособистісних взаємодіях або міжособистісних стосунках індивідів або групи людей. За суттю конфлікт означає суперечність, розбіжність, неузгодженість, боротьбу між думками, інтересами, бажаннями, позиціями людей тощо. Його протилежністю є злагода, єдність, згуртованість, мир.

З психологічної точки зору конфлікт – це загострення міжособистісних стосунків, внутрішньо-особистісних суперечностей, зіткнення особистісних вірувань, позицій, потреб різних індивідів, їхніх амбіцій. Знання особливостей стилів поведінки учасників конфліктної взаємодії дозволяє передбачити їхні можливі реакції на ситуацію та заздалегідь пом'якшувати небажані наслідки конфлікту.

Основна причина конфлікту в тому, що люди залежать один від одного, кожному потрібні співчуття, розуміння, прихильність і підтримка іншого, потрібно, щоб хтось розділяв його переконання. Конфлікт — це сигнал про те, що відбулося щось негативне в процесі спілкування між людьми або з'явилися якісь істотні розбіжності в поглядах.

Результати емпіричного дослідження свідчать про те, що всі респонденти демонструють нормальний рівень ворожості, що є типовим для підліткового віку. Більшість опитаних продемонструвало нормальний рівень агресивності, третина респондентів має низький рівень агресивності, а 18,18%

продемонстрували високий рівень агресії. Це вказує на те, що у респондентів спостерігається виражений прояв конфліктності та агресії середнього рівня.

Особливо важливо відзначити, що негативний вплив на психоемоційний стан підлітків спричиняє війна. Нестабільність та небезпека призводять до стресового та депресивного стану, підвищеного рівня тривожності. Вразлива та несформована психіка підлітків, які прагнуть стати дорослими, не завжди може впоратися з серйозними негативними впливами, що часто призводить до прояву агресії та ворожості.

Таким чином, результати дослідження підтверджують, що підлітковий вік є критичним періодом для формування поведінкових реакцій на конфлікти. Це обумовлює необхідність розробки ефективних методів профілактики та корекції агресивної поведінки серед підлітків, що включають психологічну підтримку, розвиток навичок конструктивного вирішення конфліктів та покращення соціальної адаптації в умовах нестабільного середовища.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Blake, R., & Mouton, J. The Managerial Grid: The Key to Leadership Excellence. Houston: Gulf Publishing Co. 1964 P. 23-30.
2. Cervellati, M., Sunde, U., Valmori, S., & Zemsky, P. Disease and Conflict: Evidence from the Ebola Outbreak. *The Economic Journal*. 2017. P. 10-15.
3. Collins W., laursen B. Conflict and relationships during adolescence. *Conflict in child and adolescent development*, 1992, 216-241. URL: https://www.google.com/books?hl=uk&lr=&id=90HyIaxKlJUC&oi=fnd&pg=PA216&dq=+Conflict+in+adolescence&ots=qy7YKxw_wK&sig=T3ue8xJ2nEnSIRftEea8kSfwn3g (дата звернення: 27.05.2024).
4. Jehn, K. A. A Multimethod Examination of the Benefits and Detriments of Intragroup Conflict. *Administrative Science Quarterly*. 1995. 40(2), P. 256-282.
5. Johnson, D. W. Reaching Out: Interpersonal Effectiveness and Self-Actualization. Boston: Pearson. 2015. P. 75-80.
6. Бабікова О. В. Психологічні особливості прояву конфліктної поведінки. Збірник наукових праць молодих вчених. Хмельницький : ХІСТ, 2021. № 6. С. 141-146. URL: https://uu.edu.ua/upload/Nauka/Electronni_naukovi_vidannya/2021/6_2021_Zb_molodih_vchenih_HIST.pdf#page=141 (дата звернення: 27.05.2024).
7. Березовська Л., Юрков О. Психологія конфлікту : навч.-метод. посіб. Мукачево : МДУ, 2016. 201 с. URL: <http://dspace.s.msu.edu.ua:8080/handle/123456789/738> (дата звернення: 25.05.2024).
8. Белякова, С., Шовкова, К. Соціально-психологічні особливості розвитку особистості сучасного підлітка. *Молодий вчений*. 2018. 5 (57), 454-458. URL: <https://molodyivchenyi.ua/index.php/journal/article/view/4551> (дата звернення: 26.05.2024).

9. Біляк Ю. В. Історичні аспекти виникнення конфлікту та еволюція поглядів // Агросвіт. 2017. № 13. С. 29-38. URL: http://www.agrosvit.info/pdf/13_2017/7.pdf (дата звернення: 25.05.2024).
10. Бугайова О. О., Гарькавець С. О. Соціально-психологічний вимір феномену «конфлікт» у стародавні часи та епоху середньовіччя. *СМУ ім. В. даля*. 2023. С. 1–22. URL: <https://dspace.snu.edu.ua/items/6b887b3b-c43a-4475-9fa2-253a251bef59> (дата звернення: 25.05.2024).
11. Видра О. Вікова та педагогічна психологія : навч. посіб. Київ : Центр навч. літ., 2011. 88 с. URL: <http://erpub.chnpu.edu.ua:8080/jspui/bitstream/123456789/1741/1/Вікова%20та%20педагогічна%20психологія.pdf> (дата звернення: 26.05.2024).
12. Головіна О. Пристебнути паски безпеки! Або, як пережити підлітковий вік. *Нова українська школа | Веб-ресурс НУШ*. URL: <https://nus.org.ua/articles/prystebnuty-remeni-bezpeky-abo-yak-perezhyty-pidlitkovyj-vik/> (дата звернення: 26.05.2024).
13. Горова О. Профілактика конфліктів у підлітковому середовищі // Психолог. 2006. № 34. – 32 с.
14. Гурлева Т. Підліток: становлення відповідальності. К.: Шк. світ, 2010. 128 с.
15. Кононець М.О. Психологія конфлікту: методичні рекомендації до виконання самостійної роботи для студентів усіх спеціальностей денної та заочної форм навчання / НТУУ «КПІ». Київ, 2014. 44 с. URL: <https://ela.kpi.ua/items/c749dd7c-eeaa-4949-8231-d6001bdc8270> (дата звернення: 25.05.2024).
16. Котлова Л. О. Гендерні особливості конфліктних форм поведінки у підлітковому та юнацькому віці. Педагогічна освіта: теорія і практика. Психологія. Педагогіка. -2013. № 19. С. 95-99. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Potip_2013_19_28

17. Лисенко С. Конфлікт як проблема психології. *Проблеми сучасної психології*. 2012. № 18. С. 457–466.

18. Ложкін Г. В., Пов'якель Н. І. Психологія конфлікту: теорія і сучасна практика : навч. посіб. Київ : Професіонал, 2007. 416 с.

19. Мельник Т. Психологічні особливості міжособистісних конфліктів підлітків у навчальній діяльності. *Збірник наукових праць* : КВНЗ «Вінницька академія неперервної освіти». Вінниця, 2020. С. 168–172.
URL: https://docs.academia.vn.ua/bitstream/handle/123456789/436/збірник_30_10_2020-168-172.pdf?sequence=1 HYPERLINK
"https://docs.academia.vn.ua/bitstream/handle/123456789/436/%D0%B7%D0%B1%D1%96%D1%80%D0%BD%D0%B8%D0%BA_30_10_2020-168-172.pdf?sequence=1&isAllowed=y" HYPERLINK
"https://docs.academia.vn.ua/bitstream/handle/123456789/436/%D0%B7%D0%B1%D1%96%D1%80%D0%BD%D0%B8%D0%BA_30_10_2020-168-172.pdf?sequence=1&isAllowed=y" (дата звернення: 27.05.2024).

20. Миронець М. Г. Психологічні особливості переживання самотності в підлітковому віці. *Наука та освіта*. 2013. № 1-2. С. 2013. (дата звернення: 26.05.2024).

21. Мілютіна К. Л. Теорія та практика психологічного тренінгу: навч. посіб. Міжрегіональна академія управління персоналом. К.: МАУП, 2004. 192с.

22. Моргун В. Ф. Багатовимірна концепція особистості та інтеграція психологічних теорій діяльності, установки і вчинку Особистість у розвитку : психологічна теорія і практика : монографія. за ред. С. Д. Максименка, В. Л. Зливкова, С. Б. Кузікової. – Суми : Вид-во СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2015. – С. 143–164.

23. Нагаєв В.М. Конфліктологія: курс лекцій (модульний варіант): Навчальний посібник. – Київ: ЦУЛ, 2004. - 198 с.

URL: <https://kpdi.edu.ua/biblioteka/%D0%9A/%D0%9A%D0%BE%D0%BD%D1%84%D0%BB%D1%96%D0%BA%D1%82%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D1%96%D1%8F%20%D0%9D%D0%B0%D0%B3%D0%B0%D1%94%D0%B2%20%D0%92.%D0%9C.PDF> (дата звернення: 25.05.2024).

24. О. П. Сергєєнкова та ін. Вікова психологія : навч. посіб. Київ. Центр учб. літ., 2012. 376 с. URL: <https://ksp.pnu.edu.ua/wp-content/uploads/sites/68/2021/05/Вікова-психологія-3.pdf> (дата звернення: 26.05.2024).

25. Папуша В. В. Внутрішні передумови проявлення віктимної поведінки у підлітковому віці. *Вісник післядипломної освіти. Серія: Соціальні та поведінкові науки*. 2016. №2. С. 76-86.

26. Сингаївська І., Федорець С. Підлітковий вік як один із критичних періодів психосексуального розвитку людини. *Вчені записки Університету «КРОК»*. 2022. Т. 4, № 68. С. 107–114. URL: <http://snku.krok.edu.ua/index.php/vcheni-zapiski-universitetu-krok/article/view/548> (дата звернення: 26.05.2024).

27. Скрипченко О. В., Долинська Л. В., Огороднійчук З. В. Вікова та педагогічна психологія: навч. посіб.: Каравела, 2012. 400 с.

28. Слободянюк А. В., Андрущенко Н. О. Психологія управління та конфліктологія. : навч. посіб. Вінниця : ВНТУ, 2010. 120 с. URL: <https://kpdi.edu.ua/biblioteka/П/Психологія%20управління%20та%20конфліктологія%20Слободянюк%20А.В.pdf> (дата звернення: 25.05.2024).

29. Тернопільська В. Формування комунікативної культури старшокласників засобами телекомунікаційних проєктів // Психолого-педагогічні проблеми сільської школи. Вип. 49. 2014. С. 110–116.

30. Тімашов В. О. Поняття конфлікту: історичний дискурс. *Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого*. 2012. Т. 2,

№ 12.

С. 89–96.

URL: https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/NUAU/Visnik12_F_2012.pdf#page=89 (дата звернення: 25.05.2024).

31. Токарева Н. М., Шамне А. В. Вікова та педагогічна психологія : навч. посіб. Київ : НУБіП, 2017. 548 с.
URL: <https://doi.org/10.31812/0564/1425> (дата звернення: 26.05.2024).

32. Толкачова А. С. Спілкування – комунікація – комунікативна діяльність: спільне та особливе // Пед. освіта: теорія і практика. Психологія. Педагогіка: зб. наук. пр. 2013. № 19. – С. 91 – 94.

33. Чабаненко Л. Є. Особливості виникнення та прояву конфліктів у підлітковому віці. *Теоретико-методологічні проблеми практичної психології та її перспективи розвитку: Збірник доповідей присвяченої 125-річчю з Дня народження Гордона Олпорта* : Всеукр. студент. науково-практ. конф., м. Кропивницький, 11 трав. 2022 р. С. 205–208.
URL: https://cusu.edu.ua/images/conferences/2022/zbirn_stud_psycholog_11.05.22.pdf#page=205 (дата звернення: 27.05.2024).

34. Шевченко О. М. Соціально-психологічні аспекти конфліктності у підлітковому віці. *Загальна психологія, історія психології*. 2017. С. 43-47. URL: <http://lib.pnu.edu.ua:8080/bitstream/123456789/3973/1/15feb2017.pdf#page=43> (дата звернення: 27.05.2024).

35. Шкуропата Ю. Дослідження міжособистісних конфліктів у підлітковому віці. Психологічні дослідження: наукові праці викладачів та студентів соціально-психологічного факультету. Випуск 9. Житомир: Вид-во ЖДУ імені Івана Франка, 2017. с. 127-130.
URL: http://eprints.zu.edu.ua/29956/1/%D0%97%D0%B1%D1%96%D1%80%D0%BD%D0%B8%D0%BA_9_2017.pdf#page=127 (дата звернення: 27.05.2024).

36. Яновська Т. Психологічні особливості прояву конфліктної поведінки підлітків із різним рівнем. *Психологія і особистість*. 2016. №1. 93-108. URL:

<http://psychpersonality.pnpu.edu.ua/article/view/162562> (дата звернення: 27.05.2024).

37. Яновська Т. Психологічні особливості міжособистісних конфліктів підлітків із батьками. *Багатовимірність особистості: теорія, психодіагностика, корекція* : Зб. наук. пр. за матеріали Всеукр. наук.-практ. семінару з міжнар. участю, м. Полтава, 23 берез. 2017 р. С. 320–323. URL: <https://www.academia.edu/download/54204282/Полтава-Зб.сем.23.03.2017-ост..PDF#page=321> (дата звернення: 27.05.2024).